

Vári András

Fenyegetések földje

Amerika a 19. század második felében – magyar szemmel

UTAZÓK ÉS NÉZETEK

Amerikában és Amerikával kapcsolatban minden változik. A róla alkotott kép is. Alig több mint fél évszázad alatt megfordult az is, amit Amerika a közép-európai országok, így a Magyar Királyság közvéleménye számára jelentett. A reformkor mintaaországból az 1890-es évekre a fenyegetés földje lett.

Persze szerzője, olvasója, illetve történelmi helyzete válogatja, hogy mikor, hol és milyen jelentése, hangulata dominál a távoli tájról adott beszámolóknak. Éppen ezért szükséges még beszámolóink áttekintése előtt vázolni, hogy miként alakultak az utazással kapcsolatos műfajok korszakunkban, majd azt is, hogy kik és milyen céllal keltek útra. Itt kell kitérni arra is, hogy mit veszek figyelembe és mit hagyok el az útirajzokat, Amerika-élményeket is tartalmazó vegyes szövegcsoporthoz.

Magától értetődik, hogy ebben a korban csak nagyon kevesen utaztak e távoli és nehezen elérhető vidékre, azt pedig, amit láttak, részben hazulról vitték magukkal – elvárásaik, reményeik, félelmeik formájában. Elemzésünk mindössze egy tucat szerző művére épülhet, és csak a kor második felét tekinti át. (A liberális kor nagy utazója, Bölöni Farkas Sándor vonatkozásában annak alaposan földolgozott hatástörténetére röviden hivatkozunk csupán.¹)

Az útleírás a 18. században egyszerre műfaj és művelődési forma – határozott programmal, elvárásokkal arra nézve, hogy az önművelés, illetve az idegen embekek és kultúrák megismerése érdekében hogyan utazzunk, minek a megismerésére törekedjünk, majd mindezt hogyan adjuk vissza beszámolóinkban a közhasznára.² A romantika személyesség-igénye, másrészt az országleírások „tudomány-nyá” válása a 18–19. század fordulóján az útleírással kapcsolatos kánont egyrészt államtudományi (statisztikai) érdekű úti-tanulmányi jelentéssé, másrészt személyes élménybeszámolóvá bontotta szét. A két különvált műfaj időnként mégis összekeveredett. Ezidőtájt az útleírások gyakran a fiktív levelek formáját vették

¹ Bölöni Farkason kívül mellőzöm Haraszthyt és Xantust is, akik szintén a negyvennyolc előtti világ tükrői, noha Xantus könyve csak 1858-ben jelent meg. Haraszthy korábbi, 1844-es munkája saját birtokvásárlásától, illetve az indiánokkal kapcsolatos kalandjaitól eltekintve szinte alig ad saját tapasztalatot vagy állásfoglalást. Vö. Xantus 1858, Haraszthy 1844.

² Kovács Sándor Iván 1988. Legújabbban e témára összefoglalóan lásd Bauernkämper–Bödeker–Struck 2004.

magukra, ugyanakkor a valóságos levelek hosszú-hosszú útleíró és a leírt világra reflektáló részeket tartalmaztak.³

Az irodalmi piac kialakulásával a 19. század folyamán egyre nagyobb teret nyert a szenzációknál, egzotikus képeknél többet alig tartalmazó lektúrirodalom. Emellett tovább élt a korábbi ideál is, amely a távoli országok megismerését és értékelését egyszerre tekintette érdekesnek és szórakoztatónak, valamint hozzájárulásnak is a közjóról és az ezt szolgáló kormányzásról folytatott diszkusszióhoz. A 19. századi munkákban ez a törekvés éppen a távoli, de fontos, gondolkodásra indító országokkal, elsősorban Amerikával és Oroszországgal kapcsolatban érhető tetten.⁴ Az útleírás műfajának 18. századi egységes kánonja azonban itt sem marad fenn – egymás mellett állnak az amerikai utat politikai esszéként földolgozó munkák, a szaktudományos igényű útleírások, illetve az élménybeszámolók.

A század első felében Amerika nyilvánvalóan a szabadság metaforája. Már az amerikai függetlenségi háborútól kezdve, még inkább Bölöni Farkas érdekes, elvileg megalapozott és hiteles beszámolója nyomán Amerika egyes fizikai vagy szellemi jellemzői („features”) – a városképtől a börtönrendszerig, a politikai rendszertől a hétköznapi élet tényeiig – is önmagukon túlmutató ideológiai jelentőséget nyertek.

Az itt bemutatandó Amerika-beszámolókat az átfogó tudományosság és a személyes élményszerűség követelményei – még az útleírások kánonjának fönt említett fölbomlásán túlmenően is – eltérő karakterű és műfajú részekre szaggatják szét. Már Bölöni Farkas arány- és stílusérzéke sem tudta egységes előadásba simítani a többféle feladatot. 1834-es munkájában adatsorok, jognyilatkozatok, alkotmányszövegek keverednek a város- és tájleírások, börtönlátogatások és úti élmények közé. Kései utódai is ingadoztak az élménybeszámoló és az Amerikáról szóló teoretikus elmélkedések és reflexiók között. Kecskeméthy Aurél anynyira tudatában volt e kettősségnek, hogy szétbontotta könyvét. Az első két rész úti beszámoló volt, amely az utazás sorrendjében ismerteti a látottakat, a második pedig egy szisztematikus elemzés az amerikai életről, a gazdasági-társadalmi rendszerről, ahol egy-egy fejezet egy-egy aspektust tárgyalt. Van olyan szerző is (Bernát István), aki szinte kizárólag megítélni igyekszik Amerikát, és ehhez csak „bizonyítékokként” sorakoztatja föl az egykorú statisztikai, gazdasági, politikai irodalomból, újságokból, folyóiratokból szemezgetett adatokat.

Bölöni Farkas számára Amerika mint működő demokrácia fontos, amely a jövő képét mutatja a jelenben. Annyira azonosul az Egyesült Államok berendezkedésével, hogy például Kanadát és az USA-t élesen és nem teljesen méltányosan szembeállítja, Alsó-Kanadát a feudalizmus parasztokat „robotoltató”

³ A kánon fölbomlásáról vö. Kulcsár 2004; a német romantika „úti leveleiről” lásd Walbiner 1979.

⁴ A művek saját igénye, mintája alapján egyenesen ide venném Bölöni Farkas, Nendtvich, Kecskeméthy és Bernát könyveit is, noha minőségük természetesen eltér.

világának véelve. Noha kiváló szakíró volt, fölmerül a gyanú, hogy reformkori hazai sikerében éppen elfogultságai játszhattak szerepet.⁵

Több más korabeli utazót is jellemzett az eszmei vágyképeknek megfelelő megvalósult földi minták keresése – jó példa erre Szemere Bertalan is.⁶ De nemcsak a liberálisok illesztik a látottakat eszmei-ideológiai keretekbe. Bölöni Farkassal egy időben jár Amerikában Tocqueville, még találkozunk is – de abból a tollból egész más elemzés születik, persze Amerika éppoly szelektív képére támaszkodva, mint a liberális Amerika-utazóknál.⁷ Tocqueville-t itthon is ismerték és olvasták, egy évtizeddel az első francia megjelenés után lett magyar kiadása is, de a reformkorba Bölöni Farkas Amerika-képe illet.⁸

Széchenyi Béla viszont – harminc évvel Bölön Farkas után – már csöppet sem gondolta jónak, ha a szomszédból kölcsönzik az ideálisnak tartott társadalom mintáit: Amerika vagy más ország utánzása értelmetlen, vélte.⁹

Széchenyi és társai szemléletét jelentős távolság választotta el Bölöni Farkas útibeszámolójától. Utóbbinak több szintje volt. Tárgyalta, kommentálta az amerikai politikai-társadalmi rendszer alapelveit, azok gyakorlati megvalósulását és az amerikai hétköznapiakat is – amelyben persze szintén fölismerte az elvek lenyomatát. Az itt alább tárgyalandó szerzők sokkal kevesebbet időznek az államelméleti, absztrakt politikai kommentárok és megjegyzések szintjén, mint Bölöni tette, viszont egyre részletesebben tárgyalják a hétköznapiakban megnyilvánuló társadalmi sajátosságokat. Mindez nehezíti az összevetést Bölönivel, általánosabban tekintve pedig elfedi a két korszak Amerika-képének eltéréseit. Az, hogy az Amerika-kép 1849 után negatívba fordul, alkalmas tárgyat pedig inkább konzervatív, mint liberális tollaknak kínál, evvel együtt, sőt éppen ennek kapcsán is állítható. Az 1849–1890 közötti magyar konzervatívokra általában is jellemző, hogy nemigen tudnak elméleti politikai alternatívát, a közélet alternatív gondolatú modelljét kínálni, miközben a gyakorlati politikában szinte lesöprik őket a színről a szabadelvű és függetlenségi alakulatok. Ugyanakkor egyre népszerűbb lesz a liberális politikai gyakorlat konzervatív bírálata, az új világ társadalmi viszonyainak fanyalgó-moralizáló elutasítása pedig szinte már általánosan kötelező közhely. Szövegeink asszimmetriája az egykorú politikai diskurzus vetemé-
déseit tükrözi.

⁵ Závodszy 1992.

⁶ Szemere 1983. Szemere kifejezetten átvehető mintákat keresett Nyugat-Európában, és az általa leírtakat közönségének is úgy kínálta, mint modellt, helyel-közzel mint megtanulandó leckét. Szemeréről és útjáról, illetve útleírásáról lásd Hermann 1998: 15–17.

⁷ Bölöni Farkas 1975: 116, illetve a hozzá fűzött szerkesztői jegyzet.

⁸ A munka első és második része 1835-ben, harmadik része 1840-ben jelent meg franciául, az első magyar kiadást lásd Tocqueville 1841–43.

⁹ Széchenyi 1863: 11. „Nagy hiba volna azonban azt hinni, hogy azon előnyök, melyeket bizonyos nemzetek aratnak, mert jól kormányozvák, más népeknél csakis ugyanazon törvények által volnának elérhető; ebből következethető az is, hogy képzelenség a legjobb kormányformát meghatározni akarni...”

UTAZÓK ÉS JELENTÉSEIK 1849 UTÁN

Az amerikai utazások második korszakán az 1849-től az 1890-es évekig terjedő korszakot értjük. Az első határ kézenfekvő, a második nehezebben indokolható. Két dolog támasztja alá. Az egyik, hogy idegen tájat szemlélni csak bizonyos elfogatatlansággal, kíváncsi lélekkel lehet. A kilencvenes évek közepének politikai harcainak valószínűleg a korábbiaknál is inkább hajlamossá tették a magyar utazókat, illetve olvasóikat arra, hogy hazai viszonyaikat vetítsék rá a távoli panorámára.

Záró időpontunk megválasztásának másik indoka a sajtó és az irodalom fejlődésében rejlik. Az 1890-es évek elejétől mind a német, mind a magyar nyelvű irodalomban nagy Amerika-láz bontakozott ki. E lázas időszakot már nem akarom figyelembe venni. Azért sem, mert a kilencvenes évek bő termésének szerzői teljes gátlástalansággal loptak egymástól komplett szövegrészeket, sőt egész kiadványokat is.¹⁰ A kapitalizálódó sajtó e szép új világában tehát filológiai elemzéssel kellene álláspontokat vagy toposzokat tucatnyi kiadványon át első megalkotójukhoz visszakövetni. Ennyi erőfeszítést viszont a dolog nem ér meg.

Annál is kevésbé, mert az Amerika-kép új tartalmi vonatkozásai már korábban kialakultak. A változás a hetvenes-nyolcvanas évekre esik. Az amerikai világ Bölöni Farkas által 1831-ben megrajzolt, az emberiség jövőjét, az ígérlet földjét festő képe helyett Amerika egyre inkább a kiábrándulás és a fenyegetés földje lesz.

Kik jelentenek e távoli földről? 1849-től a hetvenes évek végéig csak négy komolyabb szerző írt amerikai élményeiről: Nendtvich Károly, gróf Széchenyi Béla, Forster Károly és Kecskeméthy Aurél.¹¹ Nem tűnik valami nagynak az érdeklődés Amerika iránt. Azt, hogy ez nem pusztán az útleírások terén van így, vagy a művelődés egy területére igaz, megerősítik az Akadémia jutalomkérdései-

¹⁰ Erre példa György Aladár: *A föld és népei. Népszerű földrajzi és népismereti kézikönyv*. 2., újból írt kiadás. I. kötet. *Amerika földrajzi és népismereti leírása*. Mehner Vilmos Budapest, 1894; II. kötet. *Afrika földrajzi és népismereti leírása*. Franklin-Társulat Budapest, 1897.; III. kötet. *Ázsia és Ausztrália földrajzi és népismereti leírása*. Franklin-Társulat Budapest, 1900. A fenti címen és saját neve alatt György Aladár tehát egyszerűen újrakiadta az alábbi művet: Hellwald Frigyes: *A föld és népei. Föld- és népismereti kézikönyv*, 3 kötet. Átdolgozta I. II. kötet. dr. Toldy László és III. kötet. György Aladár. Mehner Vilmos, Budapest 1884. Mint látható, az eredetit kétharmad részben nem is György fordította, a németből fordított és átdolgozott munka még újabb átdolgozása pedig nem lehetett túl megalapozott. György ugyanis bölcsészet és teológiát tanult Pesten és Nyugat-Európában, de sosem járt Európán kívül és nem volt földrajzos sem, érdeklődése súlypontja a közoktatás és a népismereti ügyekre, valamint művelődéstörténeti témákra esett. Ugyanakkor a *Hon* újságírójaként és a KSH tisztviselőjeként volt érkezése számtalan kisebb földrajzi cikket, közleményt megjelentetni egzotikus tájakról – mások tolla nyomán.

¹¹ Széchenyi 1863; Nendtvich 1858; Kecskeméthy 1877; Forster 1873. Kihagyom Czegei Wasst (1861), akinek szövege ugyan 70 oldalon mutatja be New Yorkot, de az USA-ból szinte semmi mást, ugyanakkor tudálékos, aprólékos technikai részletekkel zsúfol. Tekintetbe véve, hogy New Yorkba érkezve még csak pár szót tudott angolul és hamarosan tovább ment Kaliforniába aranyat keresni, valamint hogy szövegét kilenc év távolából visszaemlékezve írja, ám e szöveg reflexiót és személyes élményt roppant gyéren tartalmaz – valószínűleg nagyobb részben utólagos kompiláció. Az életút Münchenhausen-szerű elemei nem erősítik a szöveg hitelességét, vö. Színnyei rá vonatkozó szócikke.

nek és pályadíjainak megoszlásai, amelyekben 1830-tól 1890-ig minden tudományszakot tekintve is csak összesen két amerikai tárgyú munka nyert jutalmat (Bölöni Farkas és Nendtvich).¹²

Változna ez a kép, ha a magyar nyelv mellett a nálunk is széles körben olvasott német nyelvű irodalmat is tekintenénk. Az 1848-as forradalmi hullám sok német, magyar, szláv emigránst vetett Amerika partjaira – közülük páran megírták és németül is publikálták élményeiket.¹³ Talán ennél is nagyobb hatása lehetett, hogy az amerikai vonatkozású német nyelvű szépirodalomban az egzotika már az 1840–1850-es években összekapcsolódott egy bizonyos liberális-demokrata szempontból szerkesztett szembeállításával a szűk, rendies óvilágnak a tágas és szabad újvilággal.¹⁴ E művekben nyilván hiába keresnénk Amerika értékelésének negatívba fordulását, és nem lenne ilyen könnyű dolgunk a konzervatív fordulat kimutatásában. Ám ez az egzotika izgalmával párosuló szabadságvágy húsz évvel később már a ponyva irodalmát jelenti, May Károly tiszteletét Winnetou, a nagy főnök iránt. Az irodalom sose tekinthető homogénnek semmilyen vonatkozásban, a régebbi tendenciák is megmaradnak és még kereskedelmi sikert is hozhatnak, mint azt éppen May Károly, de számos német és magyar nyelvű epigonja is élvezhette. Az 1848 előtti liberális ideáloktól való elszakadás nem az egyetlen vonal, de e tendenciát mégis jellemzőnek gondolnám.

Elemzésemet tehát a szabadságharc és az 1890-es évek között magyarul megjelent munkákra korlátoztam. Mivel e művekből nincs túl sok, e korlátok között teljességre törekedtem. Észelve azonban a fentebb a műfaj fejlődése kapcsán konstatált feszültséget, mely egyrészt a szubjektív tapasztalatok mélysége és

¹² Fekete 1988 és 2000 alapján. – Bölöni Farkas Sándor 1835-ben kapta meg útleírásáért az 1834. évi akadémiai nagyjutalmat. Nendtvich Károly 1858-as útleírásáért 1864-ben kapta meg a Marczibányi-jutalmat. Ezután 1900-ig csak két másik amerikai tárgyú munka kapott jutalmat, 1890-ben Pólya Jakabé és Bamberger Béláé az észak-amerikai valutakérdés tárgyköréből. Ez azért is tűnik kevésnek, mert a kiegészéstől 1900-ig 23 új alapítvány jött létre, köztük több közigazdasági jellegű is. Másrészt, ha megfordítjuk a dolgot, azt is mondhatjuk, hogy bár 1830 és 1890 között csak tízen írtak tudományos igényű beszámolót Amerikáról, ám ezen szerzők ötöde díjat kapott, olyan fontos volt e téma az akadémiának.

¹³ Vö. Pulszky 1853.

¹⁴ Ennek az iránynak korai, a harmincas-negyvenes években alkotó képviselője volt Charles Sealsfield, vagyis Karl Anton Postl (1793–1864). Sealsfield 1823–1830 között az USA-ban élt, majd 1832-től Svájcban telepedett le. Valószínűleg túl radikális volt a hazai sikerhez, az osztrák cenzúra is különös figyelemmel volt rá, mivel igen kritikusan írt az osztrák birodalomról. Így magyarul csak egyetlen történetkéje jelenhetett meg 1877-ben, de nem tudom, hányan olvasták már korábban németül. Hasonló irányt, demokratikus világnézetet, kalandot és egzotikát kínált egy generációval később Friedrich Gerstäcker (1816–1872). Ő is eltöltött összesen kb. egy évtizedet Amerika különböző részein. Legsikeresebb művei közül „Die Regulatoren von Arkansas” (1845), magyarul „Az arkanzaszi lóköltők. Jelenetek az amerikai erdőéletből.” (4 köt. Pest, 1860. Hartleben K. A.); továbbá „Die Flußpiraten des Mississippi” (1845), magyarul „A Mississippi folyó kalózái. Regény az amerikai életből.” (3 köt. Budapest 1879. Lampel R.) címmel jelent meg. Gerstäckernek további regényei és novellái is megjelentek magyarul, a fenti „Az arkanzaszi lóköltők” kivételével mind az 1870-es években. Nem tudom, hogy e később nálunk is sikeres szerző német kiadásai az 1850-es, 1860-as években mennyire jutottak el a magyar közönséghez.

hitelessége, másrészt azok reflexiója, átgondoltsága között feszül, és látva a gátlástalan kölcsönzéseket, kizárásokat is alkalmaztam, melyeket lábjegyzetben indokolok. Ezen időszak legfontosabb műveit négy szerző írta: Nendtvich Károly, gr. Széchenyi Béla, Kecskeméthy Aurél és Bernát István.

Nendtvich Károly 1855-ben élete delén, 44 éves korában négy hónapot töltött Amerikában.¹⁵ Részletesen és szabatosan írta le ugyan tapasztalatait, de további forrásműveket, melyeket utazása és munkájának írása kapcsán felhasznált volna, nem ad meg – és mivel viszonylag hirtelen esett az utazása, talán nem is használt. Angolul valószínűleg nem tudott. Nemigen vegyült, társasági kontaktusokat szinte csak magyar vagy német kivándorlókkal létesített, még szakmai (kémiai, botanikai stb.) ismeretségei is németekhez kapcsolták. Művében mindent értékel, de leggyakrabban csak kompilál, beavatottként csak a nagy német lakosságú városok viszonyairól tud nyilatkozni.

Gróf Széchenyi Béla világa egészen más.¹⁶ Gr. Széchenyi István fia 1863-ban, 26 éves korában gr. Károlyi Gyulával utazott Amerikába, ahol szintén hozzávetőleg négy hónapot töltöttek. Széchenyi úgy tűnik, módszeresen készült az útra, indulás előtt és az úton is gyűjtött véleményeket és adatokat. Ilyeneket – angolból fordítva – könyvében is közöl, de ő maga nem tudott angolul, utazásában vezetőket, könyve írásánál segítőköt vehetett igénybe.¹⁷ Műve a szoros értelemben véve nem útleírás, gr. Széchenyi Béla a véleményét mondja el, adatokkal,

¹⁵ Szinnyei szerint Nendtvich Károly „orvosdoktor, műegyetemi tanár, a m. tud. akadémia rendes tagja, szül. 1811. decz. 31. Pécssett [...] Az 1848. eseményei Berlinben érték, midőn Stahl Ignácztól, Magyarország protomedicusától, a pesti egyetem orvoskari igazgatójától haza hívatott, hogy az egyetemen a chemiából magyar előadásokat tartson. [...] a magyar kormány az egyetem rendes tanárának nevezte ki. Az egyetemen az előadások megszűnővén, ugyanott előadásokat tartott a hadi tudományokra készülők számára. Ezen tanfolyamnak Windischgrätz bevonulása vetett véget. Midőn a magyarok visszafoglalták Budát, ismét visszahelyeztetett előbbi állásába, azonban a világoosi fegyverletétel után Haynau letette hivatalából; hadi törvényszék elé állították és egy évi fizetésétől megfosztották. 1850-ben Geringer ismét visszahelyezte műegyetemi (akkor ipartanoda) tanszékére; ekkor az előadásokat németül tartotta. 1855-ben utazást tett Kárász Imre és Csernovics Arzén társaságában Amerikába... 1857-ben a József-ipartanoda József-műegyetemmé alakult; ekkor N. a specialis chemia rendes tanára lett. [...] 1884–87-ig országgyűlési képviselő volt [...] antisemita programmal. [...] a budai ág. ev. egyh. presbytere”.

¹⁶ Szinnyei főbb adatai: „Széchenyi István gróf ... és gr. Seilern Crescentia fia, szül. 1837. febr. 3. Pesten; ... Berlinben és Bonnban tanult ... [...] 1861-ben ... képviselő lett és ...a felirati párthoz csatlakozott és többek közt a zsidók emancipációját is követelte. 1863-ban gróf Károlyi Gyulával Amerikában járt. 1865-ben Algirban oroszán vadászaton volt s azután ... az országgyűlésen vett részt. 1867. és 70-ben oroszán vadászatokra három expeditiót tett Algirban. 1870. jún. 22. Erdődy Hanna grófnőt vette nőül, ki azonban már 1872. okt. 18. meghalt. Ekkor családi bánatának enyhítése végett nagy keleti utazásra szánta el magát oly célzattal, hogy lehetőleg felkeresi a magyarok ős hazáját s egyúttal behatol az elzárt Tibetbe. [...] Útjuk főképp Chinára terjedt ki ... [...] Útjáért a m. tud. Akadémia 1880. máj. 20. tiszteleti taggá választotta (igazgatótag 1883. máj. 17. lett). A főrendiházban feltűnt szabadelvű nyilatkozataival. A budapesti tud. egyetem 1896. máj. 6. tiszteletbeli doktori oklevelet adott neki, ...1897. megkapta a val. b. t. tanácsosi méltóságot. 1901 óta a magy. szent korona öre.”

¹⁷ A szövegből kiderül, hogy angol helyett németül vagy franciául érintkezett, akivel tudott. A vezetőkről semmit nem tudunk meg.

úti élményekkel alátámasztva, amelyekben a politikai-államéleti síkon kifejtett argumentumok dominálnak. Az itt kifejtett érvelés nemigen találkozhatott a korabeli politika többségi nézeteivel. Nem csoda, hogy többször nem adták ki, nem is hívatkoztak rá.

A következő és valószínűleg legnagyobb hatású szerző az 1876-os philadelphiai világiállításra hivatalos kiküldöttként utazó Kecskeméthy Aurél.¹⁸ Kecskeméthy mindent nyújt, adatot, úti kalandot, véleményt, reflexiót, dohogást a viszonyok fölött, sokszínűen, élvezetesen, de komolyan is. Könyve két kiadást is megért, noha a kiadó drágán és illusztrációk nélkül kínálta. A szövegből is, de a mellékelt irodalomjegyzékből is kiderül, hogy Kecskeméthy módszeresen készült útjára, sok angol nyelvű munkát olvasott, bejárása volt a jobb körökbe is, és ahhoz is elég pénze volt, hogy ha úgy tartja kedve, tegyen egy-két nagyobb kerülőt. De Kecskeméthy ekkor már nem volt fiatal ember, Amerikában meg is betegedett, hazaérkezése után nem sokkal meghalt.

A nyolcvanas években további nyolc szerző publikált, két gróf (Andrássy Géza és Széchenyi Imre), egy kalandor, egy ismeretlen és öt értelmiségi (Dirner Gusztáv, Jancsovics István, Szabó József, Madarassy László és Bernát István).¹⁹

¹⁸ Vö. Rózsa Miklós 1909, Buzinkay 1991. Kecskeméthyt a magyar történeti irodalomban tehetségés zsurnalisztának, de Bécs elvtelen, cinikus zsoldosának tartják, egyszerre célozgatva pénzéhségére és Széchenyi letartóztatásával kapcsolatos állítólagos felelősségére. E képet utólag alakították ki, nagyjából függetlenségét, illetve magyarkodó tollak, ezt ismételte meg Rózsa Miklós is Kecskeméthy naplójához írt előszavában. Buzinkay megpróbálta Kecskeméthy legfontosabb vonásait rekonstruálni, e kép eltorzításának okait és okozóit fölfedni. Összegyűjtötte a Kecskeméthy tiszteklő neves kortársak koszorúját (Falk Miksa, Gyulai Pál, Szász Károly, Vajda János) és még arra is ki tudott térni, vajon miért maradhatott meg e torz kép olyan tartósan. Az én benyomásaim a Kecskeméthy-szövegekről, a szerző ítéletéről és szempontjairól mindenben igazolják Buzinkay tömör elemzését. Szinnyey adatai és értékelése Kecskeméthyről: „...szül. 1827. ápr. 27. Budán; szülőhelyén, Vácson és a pesti egyetemen végezte tanulmányait. 1845-ben ügyvédi oklevelet nyert; ...A szabadságharczsal nem rokonszenvezett, később azonban Görgei felügyelete alatt Való cz. független irányú katonai lapot készült megindítani, de ez a világiosi katasztrófa közbejött miatt elmaradt. Hirlapírói pályáját 1850-ben kezdte a hivatalos Magyar Hirlapnál. Röpirata: Magyarország összpontosítása Ausztriában (1851.) fölkelte a bécsi kormány figyelmét és 1854-ben a belügyminiszterium sajtóhivatalában nyert alkalmazást. Ez állásában sokat használt a zaklatott magyar íróknak. 1857-ben barátjának Török Jánosnak révén ismeretségbe jutott Széchenyi István gróffal és gyakran kijárt hozzá Döblingbe. Ez gyanút keltett ellene s mivel éppen ekkor egy névtelenül megjelent röpiratában az alkotmány visszaállítását sürgette, 1869. márcz. 3. szigorú házmotózást tartottak nála, egyúttal felfüggesztették hivatalától. Ekkor K. egészen a hirlapírói pályára adta magát és az októberi diploma után a kormány hivatalos lapjának, a Sürögönynek vezetését vette át;... Jelen volt 1871-ben a suezai-csatorna megnyitásánál és utazott 1876-ban Észak Amerikában. A tollat bizonyos cynismussal forgatta, melyet azonban szeretetreméltó humor enyhített; nem sok kegyelettel volt a nemzeti eszmények és emlékek iránt, de egyike volt a legszellemesebb vezércikk- és tárczaíróknak; mint stilista is az elsők közé tartozott és európai műveltséggel bírt... Meghalt 1877. ápr. 19. Budapesten.”

¹⁹ Ezekből a kalandor Kompolthyt figyelmen kívül hagyom. Az illető még Schreiber néven szepesi hazájából 18 évesen tengerésznövendéknek szegődött Fiumébe. Egy év múlva 1871-ben megszökött és német matróznak állt, így csavarogta be a tengereket. 1875-ben hazatérve vidéki újságíró lett. Irományaiból következtethetően több nyelven, köztük magyarul is egyformán rosszul tudott, egyéni megfigyelései nincsenek, pusztán klisékből építkezik. Az ismeretlen,

A műveket legerősebben az a helyzet definiálja, melyben születtek: a nyolcvanas évek agrárváltsága szakmai-gazdasági tanulmányutakat indokolt.²⁰

Az első beszámolók egy fiatal osztrák–magyar arisztokratákból álló csoport 1881-es tanulmányútjának gyümölcsei, melyek 1883-ban jelentek meg.²¹ Osztrák–magyar arisztokratáink nagyon fiatal emberek voltak, csoportban utaztak, egymás között németül beszéltek és egy hosszabb idő óta Amerikában élő német konzervatív közgazdász vezette őket – elég speciális rálátás ez egy idegen országra. Feladatukat igen komolyan vették, a résztvevők közül gr. Széchényi Imre tudott angolul is, ám Amerika átfogó ismertetése helyett csak annak szűkebben vett – noha igen szakszerű és alapos – gazdasági leírását vállalták magukra, közép-pontban egy sajátos amerikai intézménnyel, a középbirtokot védő amerikai törvényekkel, a *homestead legislation*-nal. Mégis, korszakunkban ők a legtöbbet idézett Amerika-utazók, ami nem csak a családjuk és rangjuk iránti tisztelet műve. Tocqueville követői ők, annak legfontosabb aspektusában – a konstruktív konzervativizmusban. Ahogy a nagy előd, úgy a fiatal grófok is igyekeztek tudomásul venni a történelmi változások irányát. Mivel lényükkel a régi világhoz kötődtek, így távolságuk a modern világtól megláttatta velük annak torz vonásait. Ezek kiküszöbölése, a modern konzervativizmus volt a programjuk. Az amerikai *homestead*-ről itthon divat lett beszélni, noha meghonosítására –mint azt alább tárgyaljuk – nem sok remény volt.

Ami a fiatal arisztokraták után jön, az az értelmiségi utazók szóbbó áradata. Ennek két fajtája van, a szakemberek és a moralisták. Az Amerika-irodalom ebben a fázisában kettészakad. Egyrészt megszaporodnak az idegen ország valamilyen technikai-gazdasági szempontú leírásai a „szakemberek” tollából; másrészt magukban állnak, többnyire a vonatkozó gazdasági, politikai, jogi fejlemények mélyebb elemzése nélkül az amerikai társadalmi fejlődésre adott reflexiók a „moralisták” műveiben. Ez nyilván mindkét szöveghalmazt elszegényíti és magában is mutatja az Amerikával, az amerikai fejlődéssel kapcsolatos tanácstalanságot.

A szakemberek közül a jelen tanulmányban vizsgáltak magánszorgalomból, orvosi, illetve földrajzi tudományukat gyarapítandó utaztak.²² Az ő körüket bővítette, hogy az 1890–1894 között működő földművelésügyi miniszter, gróf Bethlen András minisztériumi támogatást nyújtott az utazni vágyóknak, ha valamely égető problémának szentelték tanulmányútjukat és arról szakszerű jelentést adtak.²³ Az amerikai gazdasági verseny és a szőlő katasztrófája (filoxéra) volt a kor gazdaságának két legfájóbb nyúga. Mivel azonban ebben a korszakban, ha valaki állami

kinek művét sem sikerült megtalálni: Herczeg 1886. A szerzőről Szinnyei is csak az 1886-os *Magyar Könyvészet* alapján tud, de csak könyve megjelenésének tényét közli. Jancsovics István evangélikus pap volt, életére és műveire lásd Szinnyeit, de az ott megadott amerikai útleírását Petrik sem ismeri és nekem sem sikerült megtalálnom.

²⁰ Előbb német szerzőket fordítottak, majd ezután került sor az arisztokraták egyéves amerikai tanulmányi kirándulására. Vö. Oetken 1881, illetve Semmler 1883.

²¹ Andrassy 1883; Somogyvári [Széchényi Imre ifj. gr.] 1883.

²² Ide számítható a nőgyógyász Dirner és a geológus Szabó József.

²³ Otlík 1894; Loosy 1894; Miklós 1894.

pénzből utazott vagy maga is politikai szereplő volt, az azt jelentette, hogy a társadalmi és gazdasági kérdéseket igyekezett technikai kérdésekké redukálni, e helyen ezért ezt az 1894-től induló jelentéssorozatot is figyelmen kívül hagyjuk.

Amerika ugyanakkor téma lesz, méghozzá nagyon eltérő fölfogásokban megközelített téma – populáris földolgozások és társadalmi-gazdasági elemzések szintjén. A Cooper-romantika az 1820-as évektől éri el a német, majd 1846-tól kezdődően a magyar nyelvterületet, míg a vadnyugati „local color”-t, ahogy az Brett Harte és Mark Twain műveiben jelentkezett, 1875–1876 körül kezdhette élvezni mind a német, mind a magyar olvasó.²⁴ Utazóink konkrétan is többször hivatkoznak rájuk. Az amerikai színek hazai megjelenését igen rossz minőségben követték hazai lektúr-utánpótlások.²⁵ Ezzel szemben az amerikai társadalom, életforma, kultúra kritikus szemléletét képviselő amerikai írók 1890 előtt még sem a német, sem a magyar közönség körében nem hathattak.²⁶

A HAMIS SZABADSÁG – NÉGEREK, INDIÁNOK ÉS A POLGÁRHÁBORÚ

Széchenyi Béla könyve tollhegyre tűzi az északi liberális demokrácia álságos voltát. Ennek elvi megalapozást is ad, Tocqueville-re támaszkodva kritizálja a többség uralmát a kisebbség felett, ami a kisebbség létalapjainak megsemmisítésével is járhat.

E visszaszabadság példájául hozza föl az amerikai szövetségi vámpolitikát, mely a védvámokon keresztül az iparcikkfogyasztó déliekre rakta a terheket.²⁷ Az egyensúlyvesztés további eleme volt a rabszolga-kereskedelem 1808-as betiltása, ami fölborította a 19. század elején a népességszámban még meglévő egyensúlyt Észak és Dél között. Innentől fogva demokratikus úton Dél nem védhette meg többé életét és vagyonát. Széchenyi Béla ezt látja a polgárháború alapvető okának is, nem pedig magában a rabszolgakérdést.²⁸ Ugyan nem védi a rabszolgaságot, amelyet szerinte kezdettől erkölcstelennek és keresztényhez méltatlannak kell tartani, de ha már egyszer kialakult, az olyan realitás, amellyel számolni kell. Nem véli tehát egy csapásra megszüntethetőnek, mert az a déliek vagyonát

²⁴ A J. F. Cooper-, Brett Harte- illetve Mark Twain-fordításokra lásd a vonatkozó címszavakat in: Gärtner et al. 1990; a magyar fordításokra Petrik 1860–1875, illetve 1876–1885.

²⁵ Vö. Kompolthy Tivadar, Madarassy László (1887, 1889), Miskolczi Henrik (1894) irományai.

²⁶ Henry James munkáit, illetve Mark Twain pályája második szakaszát értve.

²⁷ Széchenyi 1863: 15–16

²⁸ Széchenyi 1863: 19–20: „A kérdést tehát így kell föltenni: köteles-e (jól tudom, hogy a mit mondok a constitutionalismus alapelvével tökéletes ellentétben áll, csak hogy nem szabad felednünk, hogy itt milliók sorsa s jövője forog kérdésben) egy oly terjedelmű területen, mely egész Európa nagyságát megközelíti, s a hol az érdekek tökéletesen eltérők – mert míg a dél természetű, a másik gyártó ország – köteles-e ott egy nagy minoritás magát álvetni egy kis majoritásnak? Oly minoritás, melynek követői államokat képviselnek, melyek mint souverain nemzetek léptek az Unióba?”

teszi semmissé.²⁹ Mellékesen bizonyos fokozatos változásokra, megváltásra stb. tesz utalásokat. Az érvelés emlékeztet Dessewffy és a magyar konzervatívok állásfoglalására a jobbágyság kapcsán – a jogegyenlőség és jogbiztonság csak a viszonyok olyan változtatását teszik lehetővé, mely nem sért jogokat és nem tesz tönkre senkit.

A déliek mentsége után Széchenyi rátér az északiak elleni vádra – a feketék szegregácóját ismerteti északon. A feketék törvényes egyenlősége, például szavazati joga hiányának alkalmas magyarázatául fogadja el műveletlenségüket: „Erkölcsei emelkedettségnek kell a polgári szabadságokat megelőzni; ostoba, műveletlen emberek, szabad kormányzat alatt vajmi veszedelmesekké válhatnak – ez nagyon is érthető. Hogy tehát az éjszak a feketéket nem részesítheti polgárjogokban, természetes – de hát miért tette magát úgy?”³⁰

Bőven ismerteti a feketék hátramaradottságának jeleit, de azt is leszögezi, hogy ez a szolgálai állapot következménye, amit csak erőfeszítésekkel és idővel lehet fölszámolni – ilyen erőfeszítéseket, amelyeket Franklin is szükségesnek vélt a „moralitás, intelligencia és ipar” kifejlesztésére, északon senki nem akar magára vállalni.³¹ Mindez már Tocqueville-nél is teljes határozottsággal megfogalmazódott.³²

Nem kovácsol azonban vádat Széchenyi az indiánok kiirtásából – szinte olyanak tekinti, mint amilyenek a természeti folyamatok: urat vált a világrész, „mint ahogy a föld, mely megunva a rajta századokig tenyészett fenyőerdőséget, azt a természet rejtélyes törvényei folytán tölgyessé s bükkessé változtatá.”³³ A civilizáló erőfeszítések hiábavalók, maguk az indiánok sem akarnak lemondani szabad életükről, mely viszont a fehérek gazdálkodásával és életmódjával nem fér meg.

²⁹ Széchenyi 1863: 25–26. „A mai planter-nemzedék tán fájó kebellet tekint sorsára és rabszolgáira, kit nem maga tett azzá, de kiket mint szomorú hagyományt örökölt, kik azonban – bármily lélekrázó legyen is kimondani – vagyonát képezik. [...] Lehet tehát kimondani á la Lincoln, hogy vége van vetve a rabszolgaságnak; de kérдем, van-e joga bárkinek is körülbelül 4,000,000 feketét felszabadítani s ez által tönkretenni 6,000,000 fehéret, kinek a fekete ember szerencsétlen vagyona, ki azt pénzen vette?” (Ez túlzás – bár a rabszolgatartó réteg csakugyan igen széles volt, 1860-ban csak minden negyedik déli fehér farmer családnak volt rabszolgája. Vö. Collins 1984: 16. A Széchenyi által fölsorolt többi ténnyel – a vámok, bevándorlás, politikai befolyás vonatkozásában – nincs mit vitatkozni.)

³⁰ Széchenyi 1863: 31.

³¹ Széchenyi 1863: 32.

³² Tocqueville éppen az északi néger példáját hozza föl a többség zsarnokságának illusztrálására: a feketék szavazati jogát törvény biztosítja, de azok nem élnek vele, mert megvernék őket, a magisztrátus pedig nem tudja vagy akarja biztosítani a törvény adta jogok gyakorlását. (Tocqueville 1983: 221–222.) Tocqueville egyébként az északiak előítéleteit a déli rabszolgáság funkcionális megfelelőjének tartja, az elhatárolódás más rendszerének. A helyzetből Tocqueville sem Északon, sem Délen nem lát kibontakozást, evvel pesszimistább és mélyebben szántó, mint utódai. Vö. Tocqueville 1983: 305–339.

³³ Széchenyi 1863: 47. Bár ismerte és helyenként (pl. 58. oldal) idézte is Tocqueville művét, Széchenyi az indiánok vonatkozásában nála lényegesen részvétlenebbül fogalmaz, noha alapvetően Tocqueville sem vélte elkerülhetőnek az indiánok sorsát: Tocqueville 1983: 279–304.

Az indiánok vonatkozásában a későbbiekben Kecskeméthy úgy foglal állást, hogy az indiánok egyáltalán nem fejlődés- vagy civilizációképtelenek, ez hazug és önhitt álláspont: az európai népeknek is hosszú időre volt szükségük, míg például Tacitus korának barbár germánjaiból civilizált népek lettek. De az indiánoknak nincs idejük, a sokkal fejlettebb bevándorlók az indiánok nyakába ültek, ami kultúrájuk és civilizációjuk az indiánoknak volt, azt szétrombolták és lezüllesztették, ami az adott körülmények között nem is igen történhetett másként.³⁴

VÍVMÁNYOK – MŰVELTSÉG ÉS VALLÁSSZABADSÁG

Széchenyi Béla azt akarta kifürkészni, hogy miként, mitől gyarapodik Amerika anyagi ereje. Az amerikai sikert megalapozó társadalmi pozitívumok között első helyen a műveltséget emelte ki. Úgy vélte, bár az amerikai magas műveltségű rétegek számra, kiterjedésre jóval csekélyebbek európai megfelelőiknél, az európai „csőcseléknek” megfelelő „legalja nép”, mely szerinte Európában a legkiterjedtebb, Amerikában csak elenyésző, mivel itt a nagy tömegek is rendelkeznek valamelyes műveltséggel. A rétegek létszámát megszorozva értelmességük általa megalkotott skálájának fokozataival (1–5) azt az eredményt kapta, hogy a nagy tömeg értelmessége az egész társadalom átlagos értelmességét is majd’ kétszeresen az európai társadalmak műveltsége fölé emeli. Mindennek kulcsa, hogy „iskolarendszerük hatalmas, páratlan, parasztságuk pedig nincsen”.³⁵ A siker másik felét az amerikai mentalitás adja:

„Hideg számításban és kereskedői kombinációkban lelik örömüket [...] nincs természetükben, mint más nemzeteknél, a mulatság utáni vágy. Nincs ország, hol több tevékenységet, sürgés-forgást lehetne látni, folytonos versenyzést mindenben s vég nélküli concurrentiát; náluk tán még inkább látszik a hétköznapi élethez alkalmazva, hogy »time is money«. A henye ott nem élhet; vagy halad, vagy elvész. Mind munka, dolgozó polgárok, sorsukat önmaguk készítik, s nap barnította kezök, mely keztyűt nem ösmer, tiszteletre gerjeszti az embert.”³⁶

Sem az iskolarendszer, sem az általános műveltség más intézményeinek (pl. sajtó, könyvtárak) méltatása nem új, Tocqueville, Bölöni Farkas és Nendtvich is nagy teret szenteltek ennek, éppúgy mint a nép szorgalmának. A gazdasági versenyt is lefestették az elődök, de az árnyoldalakat itt mintha a korábbiaknál élesebb fényben látnánk:

„Gazdagodás és folytonos speculációk utáni vágya »á la juif errant« egy helyről a másikra sodorják. Nincs sehol se nyugta, maradása. Stabilitást még a fekvő vagyonban

³⁴ Kecskeméthy 1877: 108–112.

³⁵ Széchenyi 1863: 50–51.

³⁶ Széchenyi 1863: 52–53.

sem találni. Ennek következtése az idegrendszer folytonos ingerlése s a velő erején túl megfeszítése, minélfogva nagyszámú tébolydái mindig telvék. Az öngyilkosság, mint hallám, a ritkább esetek közé tartozik.³⁷

Nemcsak az észlelet, de a tudomásul vétel módja is jellemzi a szerzőt. Széchenyiből a fönt idézett módon könyve derekán kibukik a mélységes ellenérzés a kapitalizmus világával szemben. Ehhez képest éppúgy nem hátrál meg, mint a kihálásra ítélt indián, szembenéz a neki idegen civilizációval. A könyv további részeiben, ahol a szerző egyes célszerű, előnyös dolgokat, intézményeket ír le, a magyarázat továbbra is az anyagi haszon keresése, a mozgékony szorgalom és a sekély, de általános és praktikus irányú műveltség hármassága marad.

Ez a hármasság az egyik legstabilabb jellemző – részben, mert egybeesik a hazulról vitt elvárásokkal. A lutheránus Nendtvich útja során szinte mindenhol meglátogatja az iskolákat, az egyetemeket, a múzeumokat, konstatálja tartalmi hiányosságait, de szinte mindig oda konkludál, hogy bár a nagy hírveréssel beharangozott *one-and-only* intézmény igencsak szegényes, mégiscsak szép dolog, hogy a nép okulására egy földből kinőtt új városban ilyet csinálnak.³⁸ Szabó József 25 évvel később ugyanezt a protestáns egyházak érdemének tudta be.³⁹ A katolikus Kecskeméthy velük egyezően nagyra értékeli a kiterjedt népoktatást, melynek intézményeit együtt tartja fenn az államok, a községek és a magánosok áldozatkészsége. Csöppet sem zavarja az állam és az egyház olyan elválasztása, ahol bármely vallás állíthat vagyonából iskolát, de az nem kaphat sem állami, sem községi segélyt, míg az állami és községi iskolákból ki van zárva a vallásoktatás.⁴⁰ Az iskolázás és az általános népműveltség az Amerikát látogatók tetszését legáltalánosabban elnyerő vonások.

De Kecskeméthy észrevesz valami mást is. A vallás szektákká bomlását és üzleti vállalkozássá degenerálódását:

„Amerika egyik érdekes különlegessége: számtalan sectái; melyek a föltétlen valóság-szabadságból erednek, mely a dícséretes kölcsönös türelmet szüli; de más részről mindenkinek hitében való ingadozását, a hitnek általános gyengeségét eredményezi. Sokakra nézve közönyös, melyik templomba megy. Híres predicatorhoz tolongnak a más valláshoz tartozók is. Híres predicator »divatba hoz« egy templomot. Az ilyen »fashionable church« ülőhelyei, melyek újév napján a templomban tartott nyilvános árverés útján adatnak bérbe, igen drágán kelnek, New-Yorkban s más gazdag városokban 50–200–600 dollár is fizettetik

³⁷ Széchenyi 1863: 53.

³⁸ Nendtvich 1858: XII. illetve 147; 261–262.

³⁹ Szabó 1883: 126–128.

⁴⁰ Kecskeméthy 1877: 364. Másrészt aggodalommal észleli, hogy Amerikában is sor kerülhet egyházpolitikai küzdelemre. Ezt mutatja számára az amerikai katolikus egyház vagyonáról szóló sajtó kampány és Grant elnök 1875. decemberi kongresszusi üzenete, mely az egyházi vagyon megadóztatását ajánlja. (Uo. Kecskeméthy 1877: 360–361.)

egy »divatos« templom első rangú zártszékéért; van olyan templom, melynek a »pewrent« (székek jövedelme) 2–300 000 dollárt hoz be; s egy divatos szónok, mint most Mr. Beecher New-Yorkban 30–40 000 dollár évi fizetést kap. Minden szélsőséget látjuk a sekták által képviselve: A soknejű mormon ellenében áll a shaker, aki a nemi házasság életet bűn gyanánt kárhordatja. Nincs oly badarság, mely apostolra, nincs oly apostol, mely hívőkre ne találna.⁴¹

A mormonokról könyvének útleíró részében is hosszan írt. Egy katonai szervezet és egy kapitalista vállalkozás olyan keverékének tartotta őket, mely nem férhet meg egy jogállam keretei között. Tárnyilagosan elismerte, hogy a többnejűség annyira megbotránkozottatta a – bármennyire is felszínesen – vallásos amerikai tömegeket, hogy a mormonoknak véres üldöztetésekkel kellett elszennvedniük – miközben ők is erőszakkal nyomták el, adóztatták, ellenállás esetén megölték a köztük lakókat, kik nem voltak szektájuk tagjai. Kecskeméthy úgy vélte, ahogy az állam erősödik, amilyen mértékben a Nyugatot egyre jobban föltárják, a mormonok pedig nem tudnak többé elszigetelődni, mindez elmúlik majd.⁴² Így még ez az öreg konzervatív is hitt a haladásban – vagy nem tudott elképzelni kereszténységét veszített civilizációt.

FARAGATLAN CIVILIZÁCIÓ

A látványos anyagi haladásból Nendtvichnél még nem, de Széchenyinél már vád is lesz. Nem pusztán a komfort és bőség közepette föltűnő ízlés, művészi érzék, műveltség hiánya játszik szerepet – ezt már Nendtvich is tollára tűzte és Kecskeméthy egyik leggyakoribb célpontja marad.⁴³ Ám Széchenyit nem egyszerűen a műveletlenség botránkozottatta meg, hanem a formák fölöslegesnek tartása, evvel együtt pedig az ember és ember közötti távolságtartás, a hivatal és rang, tágabban: a személyiség méltóságának megvetése. A modor, de a művészet is erre épül:

„A fiatal yankeeben föllelni azon »burschikos« viseletet s modort, mely annyira visszataszítótá teszi a heidelbergi, bonni sat. tanuló ifjúságot; járása, mozdulata önhitt,

⁴¹ Kecskeméthy 1877: 364–365.

⁴² Kecskeméthy 1877: 192–213.

⁴³ Pars pro toto: Kecskeméthy 1877: 72. „A hajón szól a zene; kegyetlen hamis játék, rosszabb a legutolsó cseh muzsikusk bandánál; de ilyen szokott lenni minden hajón, minden kirándulásnál és picnic-nél; s az amerikai közönség el van ragadtatva a waltzerek és polkák ezen istentelen elfurulyázása és elhanyagolása által.” (Kecskeméthy 1877: 80–81): [A Missisipi folyami gőzösön] „...középen a salon, melynek pompáját, divánjait, zsöllyeszékeit, szingazdag szőnyegeit, tükreit, csillárait fölösleges leírni; az amerikai hajók és hotelek e részben végtelen pazarok; emlékeztetnek a törökök palotáira, hol mindezen luxus megvan, ízlés és művészi érzék nyoma nélkül. Még fölöslegesebb leírni, hogy szép zongora is áll a salonban, mint minden magánházban Amerikában találni zongorát, ha senki se tud is játszani rajta, mert a négyszöget képező zongora csinos bútor; emeli a ház eleganciáját, s miveltebb színezetet ad a családnak.”

tekintete kihívó; ehhez járul még ritka elbizakodottság és saját erejének túlbecsülése, mely gyermekes gyöngeségig fajul.”⁴⁴

Ezt az önhittséget nem ifjonti hibának, de általános vonásnak tartja – a saját birtok, termék, intézmény túlzó dicsérete egyszerre naiv fennhézás és az idegeknek, Európa lenézése.⁴⁵

E civilizálatlanság nem annyira ideológiai síkon, mint inkább a hétköznapokban jelentkezik. Széchenyi azonban határozottan összeköti a faragatlanság kérdését az egyenlőséggel. Elismerően írja a törvény uralmáról és a törvény előtti egyenlőségről, hogy lehetővé teszik, az emberek ne csússzanak-másszanak a hivatalnokok előtt; másrészt azt is megkönnyítik, hogy a kormányzottak esetleges ellenállása a kormánnyal szemben pusztán erkölcsi erővel győzessék le. A kormányzottak tehát nem kiszolgáltatottak, a kormány viszont biztosabban számíthat lojalitásukra. Másutt megjegyzi a felekezetek egyenlőségének azt az előnyös következményét, hogy azok egymást a „kormány által elismert fővállás” hiányában kölcsönösen tiszteletben tartják.⁴⁶

Az egyenlőség két pozitívuma után viszont a következő anti-egalitáriánus eszmefuttatást találjuk:

„Kell, hogy felemlítsem azon különös viszonyt is, mely úr és szolga között van s nem egyszer szül ellenséges érzületet, ébreszt gyűlölséget. Az inas nem más ember, mint ura, kit szolgál, s minden pillanatban urrá lehet; nagyon furcsának látszik tehát az európainak s nem kevésé van meglepetve, midőn a háziszolga, vulgo »hausknecht« vele barátságosan kezet szorít, s a pinczér tálalás közben egyszerre danolni kezd, kedvencz nótáját füttyörészve, – vagy midőn kocsijából kiszállva, saját kocsisa foglal ben bagózva s ujságot olvasva kényelmesen helyet s onnét csak is szép szóval lehet őt újra a bakra csalogatni, hogy hajtson tovább.”⁴⁷

Ez új toposz. Persze, nemcsak az inasokkal van baj, de a nagyközönség viselkedésének modortalanságát is összekapcsolja Széchenyi a „szabadság túlzásával”:

⁴⁴ Széchenyi 1863: 55.

⁴⁵ Tocqueville az amerikaiak fennhézását minden magyar utazónál határozottabban kötötte össze a politikai rendszerrel: „A demokráciákban, mivel a létfeltételek igen csak változók, az emberek többnyire frissen jutottak kedvezményeikhez, ezért végtelen örömet szerez nekik, ha nyilvánosság elé tárhatják, másoknak mutogathatják, önmaguknak is bizonygatva, hogy birtokolják őket; és mivel bármely pillanatban elveszthetik kedvezményeiket, állandó rettegésben élnek, és minden pillanatban mutatni akarják, hogy még rendelkeznek velük. A demokráciákban élő emberek úgy szeretik hazájukat, mint önmagukat, és magánéletük hiúságának szokásait átviszik nemzeti hiúságukra is.” (Tocqueville 1983: 463.) Ahhoz képest, hogy minden magyar utazó kiemelt helyen foglalkozott a naiv és nevenséges amerikai nemzeti dicsekvéssel, e pontban – az egyébként jól ismert – Tocqueville-t nem idézték, sem idézett érveire nem utaltak. Vajon miért?

⁴⁶ Széchenyi 1863: 59–60

⁴⁷ Széchenyi 1863: 61.

„Indóházaik, állomásaik, hidaik mind fábul építvék s utálatos külsejűek. Nagyon kellemetlen, rázó, piszkos szekerek, telve leginkább rongyos, köpködő, bagózó emberekkel, ki meztelen czombját mosva, ki lábát az ablakon kilóggatva, piszkos harisnyás vagy éppen harisnyátlan lábát szomszédjának majdnem orra alá rakva, miatt a conducteur ingre vetkezve valami nőnek udvarol; – aztán jól öltözött nők, kik késsel vágják körmüket, sat. A szabadság ezen tulzása nagyon ragadós, és az ember nagyon könnyen szokhatik rossz modorhoz, viselethez.”⁴⁸

Kecskeméthy-nél még hangsúlyosabb e téma. Szenvedve a melegtől Saint Louis-ban, egy árnyas parkot talál, hová örömmel veszi be magát. Még nagyobb örömmel konstatálja, hogy onnan a részegeket és csavargókat kitiltották. Mégiscsak van tehát törekvés a csöcselék kordában tartására, mely „különben uralkodik a társas életben, a politikai téren, s [...] hangadó a modor és a szokások terén is.”⁴⁹ Széchenyi és Kecskeméthy utazása között George Mortimer Pullman megalakította vállalatát (1867) és így az utóbbi már pullman-kocsin utazhatott. Ez ugyan már a vagonba épített WC-vel, a vagon tetején keresztül állandó szellőzéssel, jéggel ellátott ivó vízmedencével is rendelkezett, de itt is csak egy osztály volt az utasoknak. Járt e vonatokon viszont – ugyanolyan osztályba sorolt – szalonkocsi – „parlor-car”, ami másfél dollárral drágább, és így aki akarta, elkülöníthette magát „a szegényebb tömegtől.” Ezt Kecskeméthy így kommentálja:

„... sem nem csodálok, sem nem kárhoztatok; mert elvontan a tulajdonképpeni »mobtól«, az ugynevezett miveltebbek között is Amerikában a fesztelenség bizonyos foka uralkodik, melyet europai telivér demokrata is, ha egy kis anyai nevelésben részesült, nehezen tűr el. Nem egyszer éltem meg a finomabb parlor-carban is, hogy egy-egy utas levette csizmáját, s harisnyában maradt, mely még azon fölül hosszabb szolgálat sötét nyomait viselte magán. Ezer szerencse, ha nem volt alkalma lábát melléd az ülésre [...] kinyujtani, mert ha volt, bizonyára megtette.”⁵⁰

De Kecskeméthy egyenlőséggel kapcsolatos ellenérzései messzebb mennek a vasutaknál. Bölöni Farkas például még végső elragadtatással, fundamentális demokrata vívmányként mutatta be azt, hogy az USA elnöke mindenkit fogad,

⁴⁸ Széchenyi 1863: 87. Hasonlóan az arisztokratához, az újságíró Kecskeméthyt is megrázta például az amerikai vasutak kalauzainak viselkedése, akiket a „legungeniertebb szemtelenség” jellemz. (Kecskeméthy 1877: 93.)

⁴⁹ Kecskeméthy 1877: 83. A park „...minden bejárásánál e fölirat olvasható »Kutyák és rossz hírű személyek (persons of evil repute) e parkból kitiltvák.« Ez utóbbin értendőek a részegek is. Azonkívül padon vagy pázsiton heverni tilos. Itt-ott mégis csak van nyoma azon törekvésnek Amerikában, a »canailletól« elzárkózni, mely különben uralkodik a társas életben, a politikai téren, s [...] hangadó a modor és a szokások terén is.”

⁵⁰ Kecskeméthy 1877: 90–91. Ezt többször is kommentálja, például a vasúti kocsikon járó-kelő, az utasokat taszigáló házalók részéről is nehezményezi, hogy az utasok közé ülve, lábukat az ülésre rakva szundítanak egyet. Uo.

bárki elmehet hozzá.⁵¹ Kecskeméthy viszont azt látja, hogy ez mennyire formális és mennyire semmilyen valódi vélemény vagy akár ismeret-közlésre sem alkalmas.⁵² Kérdéseit így sorakoztatja:

„...azon egyszerű modor, melylyel a praesidens látogatható és a melylyel általán vele bálnak, kérdés, vajjon célszerű-e? Vajjon az emberek elég emelkedettek-e arra, hogy bizonyos szertartás és külső attributum nélkül is tiszteletben tartsák az államfőt, mint egy nagy eszme személyesítőjét? Vajjon ezen egyszerűség nem mozdítja-e elő azon tiszteletlenséget, melyre az emberek nagy része a magasak, sőt a nagyok iránt is nagyon hajlandó?”⁵³

Másrészt az egyszerűség, vagy mondjuk így – hiszen erről van szó – civilizálatlanság előnyösnek tűnik föl az öreg újságíró szemében ott, ahol annak alternatívája a kevéssé hatásos, drága és formalista állami fontoskodás lenne. Ilyennek látja a közrend megteremtését a távoli nyugat új településein. Vélte, hogy a Vadnyugat nem is lehet olyan vad, hiszen ezer meg ezer istenfélő szegény ember az egyszerű megélhetés bűnösnek igen kevéssé mondható tervével szállott oda. De ugyanakkor beszámolt arról is, hogy a söpredék mint penész lepte be az újonnan telepített vidéket. Ezekről hallva és olvasva, Kecskeméthy itt utaztában elővette addig csomagja mélyén heverő revolverét. Használnia ugyan nem kellett, de így jól beleillett a helyi kultúrába – evvel ugyanis csak a helyi polgárokat utánozta. Mert azok *vigilance committee*-kat, titkos szervezeteket alakítottak, és a bűnözők ellen törvényen kívüli, de hatásos eszközökkel vívták meg harcukat, és csak annak sikere után tértek vissza a formális jogrendhez. Kecskeméthy nem ajánlja ugyan követésre, de egyetlen szóval sem helyteleníti a módszert.⁵⁴

Talál Kecskeméthy kedvére valót a vasutaknál is, olyat is, aminek amerikai megoldását jobbnak látja az európaiaknál. Mégpedig azt, hogy szemben az európai fölhajtással, az amerikai vasutak nincsenek bekerítve, sorompók se igen vannak, sőt még a városi szakaszokon is csak a városi forgalommal keveredve, külön óvintézkedések nélkül vezetik át a pályákat. A statisztika szerint még sincs itt több baleset. „Az emberek megtanulnak magukra és gyermekeikre vigyázni.”⁵⁵

Kecskeméthy rutinosan, képszerűen és fordulatosan írja le ugyan a soknapos vasúti átkelést a lakatlan nyugati vidéken, de nem tud igazán lelkesedni. A Sziklás-hegység „szeszélyes szikla-alakzatait” illetően kikívánczozik belőle a megjegyzés, hogy azok ugyan „tagadhatatlanul nagyszerűek”, de arra, „ki az osztrák, karinthiai tyrolai, svájci havasokat bebarangolta, nem tesznek oly elragadó benyomást, mint az amerikaiak az idegentől megvárják.”⁵⁶

⁵¹ Bölöni Farkas 1975: 250–252.

⁵² Kecskeméthy 1877: 62–65.

⁵³ Kecskeméthy 1877: 66.

⁵⁴ Kecskeméthy 1877: 118–122.

⁵⁵ Kecskeméthy 1877: 99–100.

⁵⁶ Kecskeméthy 1877: 137.

Ami Kecskeméthyt Amerikával kibékíti, az Kalifornia. Kalifornia nálunk ismeretlen ismerős – az aranyláz óta ott van a ponyván, a füzetes regények között, sőt, az irodalmi színvonalú, nyugati parti amerikai szerző, Brett Harte a hetvenes években magyarul is megjelent – de azért mégiscsak nagyon kevesen vetődtek el tőlünk olyan irtatlan messzire, az itt tárgyalt utazók közül egyedül Kecskeméthy.⁵⁷ Lelkesedését nyilván ez is táplálhatta:⁵⁸

„Ez a csodák országa. A bibliai Chanaánt az ember lehetetlennek, s csak költői képnek hiszi. A ki Californiát ismeri, az meggyőződik, hogy a bibliai Chanaán valósággal létezett; a tejjel-mézszel folyó ország, hol oly nagy szőlőfürtök termettek, hogy két ember rúdon vitte a vállán.”⁵⁹

Itt még az amerikai világgal is némileg kibékül, megtalálván az amerikaiaknak californiai alfaját:

„A yankee szomorú jelenség; ki savanyú arccal lótfut a »business« után míg a lába bírja; dollárt dollárra rak; de nem élvezi. Hol is tanult volna élvezni és mikor? Neki a dollár nem eszköz, hanem cél. Egyetlen szórakozása papjának vasárnapi szónoklata, melyet el nem mulaszt, mert vallásosnak akar látszani lehető olcsón. Könyvtára mindössze a biblia, melyet félreért; szellemi szükségét kielégíti pártlapja olvasása; az emberi szív egyetlen nyilvánulása nála: gyermekeinek majomszeretete, míg gyermekek. A californiai is pénzahajász; de derült kedélyvel; mindenek fölött istene a szerzemény; de aztán vannak apróbb istenei is. Elve szerezni, de nem takarékoskodni. Gyűjteni, de élvezni is. Szereti vagyonát fitogtatni, vendégszeretőnek látszani, gyakran valóban az is, és mindig splendid legalább kicsiben. Egyáltalában nem ambíciója szentnek tartatni. Szereti a mulatságot, női kalandokat. Poézis és irodalom nem létezik reá nézve sem, de legalább rajong a természet szépségeiért, melyek környezik. Egészen véve nem sokkal jobb a többi Yankeeénél, de mindenesetre kellemesebb.”⁶⁰

A kellemesnek talált kaliforniai emberek leírásából egyenesen kiderül, hogy mi hiányzik Kecskeméthynek a Yankee típusából: az élet édessége, ami csak az *ancien regime*-ben van meg. Vagy a tüntetően és agresszívan protestáns Amerika kulturális idegenségének érzése szublimálódik a „mulatság, női kalandok, poézis és irodalom” utáni vággyá? A vasárnap szentségének rabiátus megkövetelését

⁵⁷ Legelőször mint „Brett Harte kaliforniai beszélyei” Belényesi Gábor fordításában a *Budapesti Szemle* III. kötetében 1873-ban, majd ugyanaz az *Olcsó Könyvtárban* is 1875-ben. Harte később nagyon népszerű lett, sok magyar kiadása is volt. Kecskeméthy konkrétan is említi (pl. 156).

⁵⁸ Noha zavaró körülmény, hogy Kecskeméthy hivatalos kiküldöttként a philadelphiai világkiállításra utazott, tehát csak odáig fizették a jegyét. Ugyanakkor az általa megadott forrásmunkák között nagy számban szerepelnek a Sziklás-hegységgel, Kaliforniával, a mormonokkal kapcsolatos munkák. Fölmerül a gyanú, miszerint a szerző esetleg nem mindent kizárólag saját tapasztalatai alapján ábrázolt...

⁵⁹ Kecskeméthy 1877: 143.

⁶⁰ Kecskeméthy 1877: 142.

– vendéglők, színház, sőt, maga a philadelphiai világkiállítás is zárva tart, a lóvasutak nem járnak, társaságba nem lehet menni – a protestáns utazók is meg-
rökönyödve kommentálják, de a katolikus Kecskeméthy kis híján a babonákkal
teszi azt egy szintre.⁶¹

Kalifornia részletes ismertetése kapcsán Kecskeméthy egyszerűen megoldja
az USA külpolitikája és gazdasági-társadalmi fejlődése titkát is. Az első magya-
rázat a texasi háborúra utal: az Egyesült Államok szomszédságában fölfedeznek
valami értékeset, amire minden pénzéhes kalandor odacsődül, majd

„...pár év múlva kezdenek forradalmat szítani az államhatalom ellen, legyen az indi-
ánus vagy mexicói katolikus – az mindegy. Rövid idő alatt segítségükre jó pár
ezer önkéntes Amerikából; ütközetekre kerül a dolog; – a győzelem az amerikai-
ké. Azonban a határszéli államok folyvást panaszkodnak Washingtonban, hogy az
ő életük és vagyonuk mindaddig nem lesz biztonságban, míg a szomszédban béke és
rend helyre nem állítatik; a mi pedig csak az által érhető el, ha az amerikai Egyesült
Államokhoz csatoltatnak”.⁶²

A második magyarázat a rendkívüli iramú belső fejlődés titkát fejtí meg:

„...szellemi s anyagi jólét mesés haladása, sem a politikai szervezet, sem egyedül az
ország nagyszerű természeti kincsei által nem magyarázható meg; hanem főként az
által, hogy itt az ember vállalkozási szellemét s munkaképességét sem régi intézmé-
nyek s tradíciók, sem a romok irányában is sokak keblében élő kegyelet nem aka-
dályozzák, mint Európa régi államaiban; hogy az új alkotások nem ütköznek régi
érdekekbe; mert ezen állam, tabula rasa, melyen minden ujonnan termett fűszál
– valamennyi lakó közös érdekének szolgál.”⁶³

A hétköznapi élet, az életvilág szintjén szinte minden utazónál az elutasítás
dominál. Legélesebben Kecskeméthy fogalmazza meg a hétköznapi dolgok tri-
vialitásukban is kétséget ejtő keserveit:

„Az amerikainak minden mozdulata olyan, mint a ki falakat dönt le, s embereket
gázol el, csakhogy célhoz jusson; és e cél: vagyon-szerzés. Ő mindig siet; neki soha
nincs ideje észrevenni embertársát; eszmélni annak jogaira; vagy illemre. Különösen
jellemző a fiatalság; a 12–17 év közötti fiúk; ezen borjúkorban legkevésbé szeretetre
méltók másutt is; de a legvásottabb európai fiu valóságos salon-alak ilyen yankee fiu-
hoz képest, otthon is, de főleg közhelyeken; hogy dulakodik, lökdös, mások lábára

⁶¹ Vö. Kecskeméthy az álszentekedésről 1877: 75–76, a világkiállítás vasárnapi zárva tartásáról és
a kihalt városról uo. 50–52; továbbá Szabó József furcsálkodását afőlött, hogy kollégája geoló-
giai gyűjteményének megtekintése sem eshetett vasárnapra, mert „a vasárnapot ennyire profa-
nizálni nem lehet”. Szabó 1883: 122.

⁶² Kecskeméthy 1877: 149–150.

⁶³ Kecskeméthy 1877: 155.

hág, köpköd; mulatság látni; szülei pedig észre sem veszik; mert amerikai *szabad nevelés* tulajdonkép nem nevelés. De a megnőttek is, férfiak asszonyok sans géneje is föltűnő. Életemben ötven év alatt nem nyúltak annyiszor testemhez, mint Amerikában három hónap alatt. Ha valaki eléd akar lépni, vagy melletted elmenni, vagy melléd ülni: nem szól, nem kér bocsánatot, hanem meglök; elől, hátul, válladon, hátadon, mellben, oldalt, a hogy a keze ügyébe esik. Ha leteszed melléd újságot, vagy könyvedet: más elviszi, szó nélkül; vissza hozza, vagy nem hozza, hanem leteszi másutt. Táskádat leteszi az ülőhelyről és számolynak veszi lába alá. Ha nagyon nyájas akar veled lenni; óraláncodat veszi kezébe, s latolgatja. Szájából kivieszi szemed előtt a bagót, körülötted úgy köpdös, hogy azt sem tudod hova rejtse lábadat. – De mind ebben semmi sértő szándéka. Te épen úgy bánhatsz vele, s nem fogja nehezeltetni...”⁶⁴

Ez az idegenkedés elemi érzés. Hasonlóval találkozhatnak a legkülönbözőbb világnézetek képviselői, és ilyen kiábrándulás akkor is érheti őket, ha vágyaik honába, az általuk elképzelt társadalmi rend mintaszórába vezet az útjuk. A kommunista Sinkó Ervin például nagyon megütődött Leningrádba utaztában, hogy a vele egy kajütben utazó fiatal szovjetorosz hajógépész abban a lavór vízben mosta ki a fogkeféjét, amiben előzőleg az olajos felsőtestét mosta le.⁶⁵ Nyilván elképzelhető, hogy politikai ideológiák, társadalmi rendszerek változásai és a közös élet civilizálódása külön, más dimenzióban zajlanak. De Kecskeméthy éppen fordítva, úgy vélte, hogy az amerikai neveltlenség a rendszer tükre:

„...nyomasztó minden műveltebb kedélyű egyénre nézve az egyenlőség oda irányulása, hogy elnyomjon minden finomabb jelenséget, minden nemesebb lendületet, s minden önálló jellemet: mert nem emeli föl a tömeget a műveltebb felső osztályokhoz: hanem lenyomja ezeket a tömeg alacsony színvonalára [...] Ezen irány pedig politikai intézményei következtében hatalmasodott el [...] Az erkölcsi és szellemi sekély színvonalon nem csoda, ha a nép Amerikában tulajdonkép nem tisztel, nem becsül semmit és senkit, mint a vagyont és a pénzes embert. Hogyan szerezte? nem kérde. De van neki. Ezt becsüli. Ő sem óhajt egyebet.”⁶⁶

Kecskeméthy kíváncsi és nyitott újságíróként regisztrálja a véleményének ellentmondó jelenségeket is. Például azt, hogy az általa fentebb vizsgált és

⁶⁴ Kecskeméthy 1877: 378–379.

⁶⁵ Sinkó 1985: 73. Sinkó egyébként Kecskeméthyvel egyezően a civilizáció tükröződésének tekintette ezt és a hasonló jelenségeket; tapasztalatait a szovjet típusú civilizáció fiatal voltával mentegette. Ugyanebben a passzusban találkozhatunk az elődök által kommentált amerikai ‘büszkeség’ szovjet változatával: „mintha külön és szinte kizárólagos szovjet vívmány volna, hogy egy fűtőnek fogkrémje és fogkeféje van.”

⁶⁶ Kecskeméthy 1877: 379. Kecskeméthy művelt ember volt, de a 18. századi angol és skót politikai filozófiát nem biztos, hogy ismerte. Ám e filozófusok olyan fogalmakat is használtak, mint „refinement”, „polite intercourse”, „reformation of manners”. Ezek a törekvések egy „újfajta közéleti kultúrára” illenek Kecskeméthy elhatárolódásaihoz is, vö. Kontler 1997: 188–192.

hiányosnak talált hétköznapi civilizáltság sem egy stabil állapot, hanem alakulóban van. Ahogy az egyes rétegek több vagy kevesebb tiszteletet igényelnek maguknak, úgy adnak többet vagy kevesebbet a „decorum”-ra:

„Amerikában [...] a szegényebb osztályok, munkások és napszámosok is láthatólag törekszenek tiszta sőt tisztességes ruhában járni. Ha munka közben föltűrt ingujjakkal, vagy szennyes blouseban látjuk is; szünet után, mikor ebédre megy, leveti azt, s tisztességesen öltözik, mert ő minden társaságban egyenjogú, s mint olyan is akar megjelenni. Ez a társadalmi egyenlőség egyik üdvös következménye.”⁶⁷

Ez pedig összehasonlíthatatlanul jobb állapot, mint a hazai, ahol szerinte még a középosztály is az egyhetes ingviselet divatjának hódol az „alsó osztályúak” pedig szennyesek és rongyosak. Másrészt, ha mégis munkaruhában találkozunk az egyszerű amerikai a milliomossal, nagy önérettel ad neki kezet, amit az el is fogad, de közben az gondolja a polgártársról: te szemtelen koldus; a polgártárs pedig a milliomosról: te gazember!⁶⁸ A gazdagok arisztokratikus vágyai tompítatlanul meg vannak ott is, csak nem élhetik ki őket. „Sok gazdag embernek nehezebb esik legyőznie dolyfét; s alig várja, hogy ismét bepakolhasson s vagy fél évre Európába menekülhessen e toladó mob elől!”⁶⁹ Ugyanennek a szimptomája a pénzért való nemeslevél-készítés és címerfestészet is.⁷⁰ De vannak a gazdagoknak kevésbé ártalmatlan szórakozásai is. Például az állam kirablása.

KÖZÜGYEK MAGÁNZSEBRE

Bölöni Farkas, Nendtvich, Széchenyi nem foglalkoztak külön a korrupció témájával – noha Tocqueville részletesen tárgyalta.⁷¹ Kecskeméthy könyve harmadik részében az amerikai alkotmány és a politikai rendszer jellegzetességeivel foglalkozik. Egy sor angol, francia, német nyelvű munkát használ, csakúgy mint az amerikai napi sajtót. Itt már nagy teret kap a politikai korrupció. Változott az utazók elébe táruló amerikai világ is: Ulysses Grant elnökségét, a New York

⁶⁷ Kecskeméthy 1877: 383.

⁶⁸ Kecskeméthy 1877: 380. Kecskeméthy egyébként az európai „hajbókolást” is rosszalja. Sőt, a nevelés szempontjából igen üdvösnek tartaná, a magyar arisztokrata családok fiataljait – nem túl sok pénzzel ellátva – Amerikába küldeni: „...hogyan ezen demokratikus érintkezésekből megtanulják, hogy nem a bárói és grófi cím, hanem a kiváló műveltség ad címet arra, hogy a társaság különös megbecsüléssel kitüntessen [...] Mert bármi nyers modor uralkodik általában az amerikai társaság köz érintkezéseiben; még is tapasztaltam, hogy ha a tisztességesebb osztályokban észreveszik valakinek magasabb műveltségi állását: igyekeznek irányában tiszteletüket is tanusítani.” Uo. 380–381.

⁶⁹ Kecskeméthy 1877: 380.

⁷⁰ Kecskeméthy 1877: 382–383.

⁷¹ Tocqueville a korrupcióról: 1983: 186–188.

városi állapotokat, a 19. század utolsó harmadának amerikai közállapotait még a politikai korrektség mai történészei sem tudják szeretni.⁷²

A korrupciót Kecskeméthy az általános választójoggal, a sajtóval, a pártokkal, a választókat terrorizáló bünszövetkezetekkel és a fölhalmozott hatalmas vagyonoknak a politikára való visszahatásával hozza összefüggésbe. A politikai korrupcióval eltorzított politika nézete szerint tehát nem egyszerűen abban bűnös, hogy meghamisítja a választók akarát – hiszen éppen az általános választójog, az angolul sem tudó, részeg és fegyveresek által „instruált” tömegek urnákhoz engedése vezet a korrupcióra. De itt is fölmerül, hogy milyen alapon igényel magának ez az eljárás valamilyen erkölcsi fensőbbiséget – ahogy Széchenyi Béla fogalmazta, miért „tetteti úgy magát” az északi demokrácia? Kecskeméthy orrát csavarja a bűz, a New York-i demokrata párti szervezet, a Tammany Hall urai által képviselt emberi minőség.⁷³ Ezt a klikket, a Tammany-Ring-et egy csöppet sem jobb társaság követte – volt köztük, aki saját kezűleg is részt vett ellenfelei agyonverésében – a metropolis erkölcsi megújulását ígérve.⁷⁴

Kecskeméthy két esetet ismertet részletesen, a már fent is említett Tammany Hall-botrányt, mely az 1870-es évek első felében zajlott és az 1876-os elnökválasztási csalást. Az első a New York-i városigazgatás évtizedeken át folytatott, színlelt ügyletekkel és hamisított számlákkal való kirablása volt, amelynek alapja a választási csalásokra szervezett titkos szervezet volt. A második az elnökválasztás meghamisítása volt kriminális eszközökkel. Bűn és politika látványosan összefonódtak. Miért?

Kecskeméthy nem tartja hihetőnek, hogy ez egyik vagy másik speciális politikai kultúra sajátossága lenne – bár nem fél kereken kimondani, hogy a rendszer a koldusszegény és alkoholista ír bevándorlók tömegére épült. A katolikus Kecskeméthy még a Tammany Hall szervezetének egyik tagját is idézi:

„Mi a Tammany Hallban oly jó fegyelmet tartunk, s oly erős szervezettel bírunk, mint a katolikus egyház. Az egy jeles gép rendszerességével működik, de nagy gondot

⁷² Annyit azért elérnek, mint egy internetes keresés megmutatta, hogy kihagyják a különböző szervezetek etnikai vagy konfesszionális jellegére való utalásokat, illetve eufemizmusokkal helyettesítik a bűncselekmények leírásait – pl. ‘exchange of favors’ a ‘bribe’ helyett, stb.

⁷³ A főnök, Tweed, az akkori nagyöklű és nagyívó tűzoltók soraiból küzdötte föl magát városi képviselőnek, majd 1857-től a városi költséggazdálkodás *supervisor*-ának. Barátja, Sweeny, ír bevándorlóként egy ügyvéd irodájának kifutófiú állásából egyenesen maga is ügyvéd, majd „lobbista”, végül kerületi ügyész lett, az iskolalátogatás vagy különösen a jogi szakképzés felesleges kerülőjét megtakarítva. Vö. Kecskeméthy 1877: 336–339.

⁷⁴ A Tweed-féle társaság bukását előmozdította Morissey, New York állam szenátora. Ő is ír bevándorló volt, kutyaviadalokkal kezdte, hivatásos bokszolóként folytatta, mellékesen a demokrata párt verőembere volt, majd pálinkaház, játékkerem és *cock-pit* (kakasviadal-aréna) tulajdonosként érkezett meg a polgári respektabilitásba. Ebben az állapotban kapott ismeretlen okokból jelentősebb támogatást Vanderbilt-től, a vasútkirálytól, és így lett igazán gazdag és szenátor. Morissey-re lásd Kecskeméthy 1877: 342–343; a Tammany Hall-ra lásd uő. 338–341.

ád a fegyelem föntartása, s kivált a belviszályok elnyomása, hogy a közönséges szavazók engedelmessége meg ne inogjon.”⁷⁵

De szerinte ez nem ír ügy, nem katolikus ügy és nem is csak egyik vagy másik párt ügye:

„A baj nagyon mélyen fekszik, az egész társadalmi s politikai rendszerrel összenőtt. A baj ott rejlik, hogy minden községi és állami közigazgatási hivatal, sőt bírói állás is, közvetlen népválasztás által töltenek be; és az általános szavazatnál fogva a népsöp-
redék kezére van játszva.”⁷⁶

Ezeket az állapotokat csak súlyosbítja a többi körülmény. Ilyen a korlátlan sajtó, a rövid hivatali idő, továbbá a *spoils system*, vagyis az a kialakult szokás, hogy a választásokon győztes párt nemcsak az állami vagy szövetségi törvényhozási helyeket, illetve az elnöki posztot kapja, de újraoszthatja az összes igazgatási és szakigazgatási állást is, a legutolsó gátőrig.

Előbbiekhez társul egy újabb, a sötét jövőbe mutató elem. A korrupciót ismertető fejezet végére teszi Kecskeméthy azokat az amerikai újság-jelentéseket, amelyek szerint a vasúti engedélyek és szubvenciók kijárásánál a nagyvállalatok megveszik a törvényhozást. Zárásként pedig az e jelenség vizsgálatára kiküldött törvényhozási biztost idézi:

„A mi vasuti törvényhozásunk nem csak az ország anyagi érdekeire nézve ártalmas, hanem leggyengébb oldalán támadja meg politikai életünk erkölcsiségét: a törvényhozási hatalomnál. Hanyag vagy depravált közigazgatást lehet reformálni; de a *törvényhozás corruptiója ellen nincs gyógyszer.*”⁷⁷

A MEZŐGAZDASÁG VÁLSÁGA ÉS A TÁRSADALOMÉPÍTÉS ARISZTOKRATA ESZMÉI

Az eddigi beszámolók fanyalgásra változtatták a Bölöni Farkas által még vonzónak festett Amerika-képet. A hetvenes évek végének amerikai gabona-dömpingje, amely Európára zúdulva lenyomta az árakat, majd a nyomott árakat is tovább morzsolta, az európai mezőgazdaság fölszámolásának veszélyét vetítette előre. A nyolcvanas évek végéig mind a liberális, mind a konzervatív oldalon az volt a válasz, hogy ez csak átmeneti jelenség, az amerikai termelés költségei is

⁷⁵ Kecskeméthy 1877: 339. Másutt *expressis verbis* kijelenti, hogy az írek teljes tömegükben a papjuk útmutatása szerint szavaznak, amivel olyan helyen, ahol sokan vannak, például New Yorkban, eldöntik a választást. Kecskeméthy 1877: 360.

⁷⁶ Kecskeméthy 1877: 345.

⁷⁷ Kecskeméthy 1877: 354.

emelkedni fognak, az európaiak pedig fejleszthetik gazdálkodásukat és áttérhetnek a még mindig jobban jövedelmező termelési ágakra, az intenzívebb mezőgazdaságra.⁷⁸ E nyugtatgatások ellenére szükségesnek látszott komolyabban szemügyre venni a konkurenciát.

A jelentések új sora az arisztokraták új generációjára várt. Ezt a csoportot nyilvánvalóan motiválta az antiliberális közéleti föllépés vágya is, a nagy reformkori elődök, gr. Széchenyi István és gr. Andrássy György példájának követése is. Őt fiatal arisztokrata indult Amerikába a Széchenyi, Hoyos, Andrássy, Sztáray és Gudenus családokból. Vezetőjük Meyer, egy harcos német konzervatív közgazdász volt, aki könyvet írt Bismarck és a nagy bankházak és vasútállalkozások korrump, a tisztességes gazdasági versenyt és a kormány parlament általi ellenőrzését lehetetlenné tevő együttműködéséről – amiért börtönbüntetésre ítélték.⁷⁹

A kézenfekvő és addig is vizsgált összefüggések – a föld bősége és ára, a szállítási lehetőségek és költségek, a terményforgalom szervezése és a gépesítés – mellett a fiatal arisztokraták egy új témával, az amerikai birtokszerkezettel és a középbirtokosokat védő amerikai törvényekkel is foglalkoztak.⁸⁰ A téma a levegőben lógott, a mezőgazdasági válság kezdete egybeesett a korlátlan magasságú kamatot is megengedő liberális uzoratorvények botrányával, illetve a közép- és kisbirtokosság fölmorzsolódásával, csakúgy mint ennek vélt ellenszerével, a törvényes birtokminimummal kapcsolatban fölhangzó panaszokkal és parlamenti interpellációkkal.⁸¹ A fiatal arisztokraták amerikai érdeklődését nyilván vezetőjük is befolyásolhatta.

A két fiatal főúr, aki tapasztalatairól könyvben is beszámolt, kétféleképpen foglalta össze az út tanúságait. Egyrészt módszeresen és szakszerűen leírták a gazdálkodás és az értékesítés kérdéseit. Gr. Széchenyi Imre például még egy táblázatban is szembeállította egymással az európai és az amerikai mezőgazdasági termelés előnyeit:⁸²

⁷⁸ Pl. Semmler 1883.

⁷⁹ Rudolf Hermann Meyer, 1839-ben született, 1870–1874 között a *Berliner Revue* szerkesztője volt, H. Wagener védenca. Az 1877-es botrány után a börtön elől Ausztriába menekült, ahol 1877–1882 között a bécsi *Vaterlandot* szerkesztette, majd Amerikába költözött farmernak. A fiatal arisztokratákkal együtt tett tanulmányútra lásd Meyer 1883.

⁸⁰ Vö. Stein 1881. Stein könyve az ifjú arisztokraták amerikai útja alatt jelent meg. Mivel Stein sokat író szerző, Bécsben igen népszerű professzor volt, vélhető, hogy az itt idézett átfogó műve előtt is foglalkozott már a témával, és ez magyar hallgatóinak is tudomására juthatott.

⁸¹ A törvénnyel kötelezően előírt birtokminimum hasznossága vagy károssága mint a szövetségbe lépett gazdasági egyesületek következő évi szövetségi gyűlésén megtárgyalandó pont 1880 decemberében merült föl, vö. a *Magyar Föld* hírért Lederer Sándor referátumáról. In: *Magyar Föld* 1880. december 19. Az első idevágó cikk az agrárius fórumon: N. N. A birtokok eldarabolása. *Magyar Föld* 1880. szept. 26.

⁸² Széchenyi Imre 1883: 92–93.

<i>Európa javára szól</i>	<i>Amerika javára szól</i>
Olcsó a kamatláb	A földbirtok nagyobb részét saját kezelésben
Olcsó a munkaerő	Olcsó és termékeny talaj
Közelebbi fekvésűek a piacok	Olcsó épületek
Rövidebbek a szállítási vonalak	A közvetítőket a gabonaelevátorok ⁸³ feleslegessé teszik
Szabályozottabbak a társadalmi viszonyok	Olcsóbb szállítás
Nagyobb tudományosság a földkihasználásban	Könnyebb adók
	Gépek használata

Volt tehát egy sor amerikai vívmány, amit utánózni kellett s elvben lehetett is – az már nem ide tartozik, hogy ez a tanulás a magyar, illetve az európai gazdaságnak hogyan sikerült. Amerika előnyeinek listáját két olyan sajátosság zárja, mely nem szorosan a gazdálkodással, hanem az agrártársadalommal kapcsolatos: a kivitelre termelő kisbirtokosok birtokai aránylag nagyok, 50–500 *acre* (20–200 ha) közöttiek, melyeket még ellát egy család, de ahol már gépet is lehet alkalmazni. Ez a birtoknagyság tehát jelentős versenyelőnyt biztosít a kis- és törpebirtokokkal szemben, amik a hazai gabonaexportot termelik. Másrészt a földművelő osztály Amerikában több intelligenciával bír, jobb a neveltetése, összefüggésben azzal, hogy nagyobb a birtoklás biztonsága, amit éppen a már említett *homestead-exemption* törvények biztosítanak. Eddig Széchényi brosrájája.

Gr. Andrássy Géza viszont kifejezetten ezt az ún. *homestead*-törvénykezést ismertette.⁸⁴ Ennek több válfaja volt, amelyek nagyobb részt a betelepülők földhöz juttatását szolgálták. Volt egy olyan törvénysorozat is, mely a birtok, a ház és a háztartás egy bizonyos törzsvagyonát kivette a végrehajtás alól, mentve egyrészt a feleséget a férj adósságaitól, másrészt állítólag korlátozva az eladósodás mértékét is. Ez volt az az aspektus, amely a fiatal főurak fantáziáját megragadta. A háttérben tehát az a feltevés állt, hogy a magyarországi közép- és kisbirtokok fölmorzsolódnak, ezek elaprózódását pedig egyrészt az örökösödési rend, másrészt az eladósodás okozta.

Ne firtassuk, hogy ezek a föltevések mennyiben voltak megalapozottak. Csak azt kell rögzítenünk, hogy a birtokszerkezetet és az örökösödési rendet illető javaslatokat megjelenésük után Magyarországon széles körben megvitatták. Ám a legtöbben mégis visszaretentek tőle – az öröklés rendje, amit a *homestead* mintájára szabályozni kívántak, roppant komplex dolognak látszott, nem egészen alkalmas arra, hogy *social engineering* helyett barkácsolás tárgya legyen.

⁸³ A korabeli amerikai terminológia a technikai eszközöket, tehát a gabonasilót, a szállítószalagot, és alkalmazásuk jogi-szervezeti formáját együtt az „elevator” névvel illette.

⁸⁴ Andrássy 1883.

AZ ERKÖLCSI GYŐZELEM

A fiatal főurak pontos gazdasági és technikai jelentései műfajt teremtettek – a kilencvenes években már a kormány támogatásával mentek tanulmányútra a szakemberek Amerikába, majd az OMGE is szervezett tanulmányi kirándulást: az agrotechnikai tanulás gyakorlatilag folyamatossá vált. Másrészt az amerikai világ értékelő bemutatása egy igen redukált formában és moralizáló tónusban a kilencvenes években valósággal burjánzani kezdett. Ezek az írások – olyanoktól is, akik soha nem voltak Amerikában – nem az amerikai társadalom és gazdaság saját tapasztalatokon alapuló átfogó képét próbálták megfesteni. Amerika az ekkor megszorodó népszerű, olcsó kiadások szintjén vagy a vadnyugati romantikát jelenti, vagy az erkölcsprédikációt, az elrettentést. Ez utóbbi kivándorlási rémtörténetekből áll, ahol a kivándorló gatyás atyafiak az átkelésnél hajótörést szenvednek, New Yorkban nem kapnak munkát, letoloncolják őket a pennsylvaniai bányavidékre, ott várakozásaikkal ellentétben csak nehéz munkát kapnak rossz bérért, éheznek, betegeskednek, rabolnak – és akasztófára jutnak.⁸⁵ A kevésbé drámai, praktikusabb irányú történetek is a nehézségeket hangsúlyozzák.⁸⁶

A változást részben az irodalmi piac provokálja ki – nem véletlen a rengeteg hozott anyagból dolgozó, vagy egyenesen plagizáló szerző. De az Amerikáról tudósítók is változtak, az ország az 1890-es években már nem szorul fölfedezésre, aki mégis mindenáron föl akarja fedezni, az a század végén másféle ember, mint azok, akik akár csak húsz évvel korábban világotutazásra adták fejüket. Amikor a nyomda-nagyiparos és Lloyd-szerkesztő Falk-család legifjabb tagja, a huszonhárom éves Zsigmond úrfi nyelvudás és előzetes tanulmányok nélkül, de a szövegből kitetszően kényelemhez szokottan vág neki San Franciscoig vezető útjának, és az odavezető úton végig fintorog a látottakon, akkor, bár Kecskeméthy észrevételeinek primitívebb variációit ismételteti, jól láthatjuk, hogy ha ketten mondják ugyanazt, mennyire más tud lenni.⁸⁷

A régi, átfogó, mindent megnéző és megítélni próbáló utazók és az újabb, moralizáló vagy technikai ismeretterjesztő szerzők között félúton áll Bernát István.⁸⁸ Írása azt mutatja, hogy Amerika konzervatív-kritikai szemléletű leírásainak

⁸⁵ Jakab 1886. Jakab Ödön Tolnai Lajos marosvásárhelyi református lelkész és író hatására lépett az irodalmi pályára, egyébként főreáliskolai tanár volt. Amerikában nem járt.

⁸⁶ Például Madarassy – fedélközi népet képzelve maga elé – arra figyelmeztet, hogy óvakodjunk az ügynököktől a hajóra szálláskor, vigyünk magunkkal szalmazsákokot, savanyúságot, edényt és evőeszközt, és kérdezzük meg, ha lehet már az átkelés előtt, hogy szükség van-e egyáltalán a mi szakmánkra odaát, nehogy úgy járjunk, mint a kéményseprő – a faházaz amerikai városokban. (Madarassy 1890.) Vö. még Rozgonyi 1892.

⁸⁷ Falk 1894.

⁸⁸ Bernát István 1854-ben Rimaszombatban született; jogot tanult Pesten és Bécsben, doktorált, majd 1884–1885-ben utazást tett Angliában és Észak-Amerikában. 1887-ben a földművelés-ipar és kereskedelemügyi minisztériumba lépett be, 1888–1892 között a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban szolgált. 1890-től a *Szövetkezés*, 1894-től a *Hazánk*, 1896-tól a *Magyar Gazdák Szemléje* szerkesztője. Utóbbi a Magyar Gazdaszövetség orgánuma volt, ennek Bernát 1896-tól ügyvezető igazgatója, utóbb igazgatója majd elnöke. 1906-tól alkotmánypárti

sora nemigen volt folytatható. Ebben az értelemben az itt ismertetett úti beszámolók sorának ő áll a végén – figyelmen kívül hagyva az irodalmi kapitalizmus füzetke-termését.

Bernát „közgazdasági és társadalmi vázlatokat” ad, célja „egyrésről föltüntetni az anyagi haladást legalább főirányjaiban, másrészt pedig kimutatni, mily hatással volt ezen fejlődés a társadalom alakulására.”⁸⁹ Ennek megfelelően először az amerikai mezőgazdasági és ipari fejlődés, a vasutak és víziutak, a bankok bemutatását kísérel meg – igen korlátozott sikerrel. A jogvégezett, az Ipar-, Kereskedelmi és Földmívelésügyi Minisztériumban dolgozó fiatal szerző szakmai, statisztikai, érvelésbeli és gazdaságtani gyengeségeket mutat, a laikus arisztokraták előadása Amerikáról szakszerűbb és lényegretörőbb is volt. Ez a dilettantizmus nem a konzervatív szerzők kiváltsága, a korabeli, úgynevezett közgazdasági szakfolyóiratokban, sőt a közgazdasági katedrák élén is nagyon eltérő kvalitású embereket találunk.

Bernát nem szereti Amerikát. A társadalmi ferdeségeknek morális okát keresi. Ez talán protestáns hagyomány – Nendtvich és Szabó is tett ilyen kommentárokat. Újdonság, hogy a gazdaságot látszólag komoly figyelemre méltató, részletes beszámoló végén a korrupció ezerfejű hidrájának okát kiemelten, szinte egyedül a morális hanyatlásban látja. Még odáig is elmegy, hogy nem egyszerűen a közélet terén megnyilvánuló erkölcsi feslettséget, hanem a nemi erkölcsöt, a házasságok ingatagságát, a hűtlenséget tartja a romlás gyökerének.⁹⁰

A romlottság megnyilvánulásának terepe viszont immáron nemcsak az amerikai közélet, hanem a gazdasági élet is. A 'plutokrácia' bűneit teljesen reálistan és konkrétan nevezi meg – a piacok monopolizása, a munkások kizsákmányolása, a városi és állami megrendelések korrump módon való megszerzése és ezen keresztül a közvagyon gigantikus méretekből zajló ellopása. Ezekből a legutóbbi típus már Kecskeméthy-nél is nagy hangsúlyt kapott a New York városi igazgatás áldásos tevékenységének ismertetésénél. Mégis megkockáztatható, hogy a korrupció Kecskeméthy-nél olyan probléma volt, mely a politikában jelentkezik, azt torzítja el, Bernát viszont már gazdasági lényegűnek tartja a jelenséget. A korrumpálódás Bernát szerint egyrészt az anyagi javak, a múltó élvezetek minden más kárára való hajhászásában jelentkezik, másrészt e javak megszerzési módjainak kiáltó igazságtalanságában – a munkával csak morzsákat, rablással és csalással vagyongokat lehet keresni – végül pedig a nagy vagyongoknak az államéletre gyakorolt döntő befolyásában válik láthatóvá.⁹¹ Az Amerika-útleírás Bernát első könyve, így

képviselő, 1920-tól 1925-ig a közgazdasági egyetem tanára, 1924-től a Magyar Nemzeti Bank alelnöke, 1927-től a felsőház tagja, 1939-től a Hangya elnöke. 1942-ben hunyt el Budapesten.

⁸⁹ Bernát 1886: Előszó, oldalszám nélkül.

⁹⁰ A „gyár mint a családi élet megrontója” jelentkezett Amerikában is. (Bernát 1886: 46.)

⁹¹ Bernát 1886: 190; uo. 82–93: „A közsabadságot, a békés gazdasági fejlődést kell biztosítani a vasutak növekvő hatalma ellen. Ma még úgy állnak a dolgok, hogy az amerikai vasúti királyok nagyobb hatalommal bírnak, mint a miről például az angol vasutak csak álmodni is mertek valaha. Kimondhatják nem csupán azt, hogy mely hely, hanem hogy ki boldoguljon vagy pusztuljon el. Van valami különös, grotesque, de mégis kábító abban a hatalomban.”

igazán nem meglepő, hogy két következő könyvében is hasonló elemzést készít – immáron saját hazájáról.⁹² Evvel az amerikai–magyar diagnózissal viszont zsákutcába jut Bernát. Hiszen a korrupt demokráciákat meghaladni igyekezve elvben háromfelé léphetne tovább – de csak elvben.

Indulhatna a keresztény hit életet és társadalmat értelmező és keretbe foglaló szerepe irányába. De nem teheti. A hitet nem lenne alkalmas a társadalom-megújítás zászlójára tűzni, hiszen saját egyháza hazájában, Amerikában is az új, liberális rend legfontosabb oszlopainak egyike. Ha viszont lenne bátorsága tudomásul venni a református egyházától elfordultan virágzó számtalan amerikai protestáns szektát mint vallási formát, az nemcsak kevésbé konzervatív gesztus lenne, de túl kellene tennie magát e szektáknak a korábbi útleírásokban is bőven kommentált világiasságán, üzletieségén.

Végül a hit középpontba állításához tudnia vagy sejtenie kellene, hogy mit is vár a hittől, milyen rendet kíván a földi világban? A szegények megsegítése, a bűnösök térítése, a bűnre csábító alkalmak korlátozása mind nagy teret kap beszámolójában. E reform-tevékenységeknél a felsőbb osztályok térítgetik, javítgatják az alsóbbakat. De maguknak a tőkéseknek, az uralkodó osztálynak milyen rendet képes szabni a hit? Ha a gazdaság a magántulajdonosok versenyére épül, milyen szerepe marad a felebaráti szeretetnek? A tőkék versenyében van-e különbség a kamat és a profit keresztény, zsidó és mohamedán módja között? Ha lenne is különbség a modalitásokban, a fokozatokban, a százalékokban, van-e ennek jelentősége a lényegi azonossággal szemben? Bernát nagy gonddal kerüli e kérdéseket.

A munka világa felé szintén nincs útja. Amit ő ebből – rimaszombati gyógyszerész gyermekeként– személyesen ismer, az a kisvárosi kispolgárok világa, ami az 1880-as évekre Európában is, Amerikában is már háttérbe szorul a nagyvárosi proletariátus mögött. Bernát ezt a proletár réteget és diffúz szocialista eszméiségű mozgalmait majdhogynem gyűlölettel tekinti. A legfontosabb vád ellenük a hitetlenség – találón, ebben a korszakban a szocialista eszmesodor és a hívők gondolkodása között alig van átjárás. De ha ez a kritika magva, akkor vissza kellene térnie az első, a kapitalista osztálynak a hit általi reformálhatóságát illető főntebbi kérdésre. Azt pedig nem teheti.

Föltűnő, hogy a szegények, bűnözők, a viktoriánus kor szavával mondván az *'undeserving poor'*, az érdemtelen szegények esetében milyen rendszerességgel hangsúlyozza Bernát az anomáliák kötődését az idegenséghez. Mintha az amerikai paradicsomot a beözönlő írek, kínaiak, német zsidók fertőznék meg.⁹³ Ez persze az amerikai politikában is ismeretes gondolat, annyira, hogy például az

⁹² Bernát 1895; Bernát 1899.

⁹³ Bernát 1886: 190: „Az ír paraszt, ki szülőfalujában előbb meghalt volna, semhogy elhagyja feleségét, New-Yorkban könnyen megválnak tőle, ha kényelmetlennek találja a családi kapcsolatokat. Elvadult fiaiból lesz rongyszedő, vagy ujság-árus, *newsboy*, a leányokból prostituta; e honn nőtt proletárok számos csapatát növeli a külföldről beözönlők tömege. A bűn és erkölcstelenség, mely egyedül állva kevés veszélyt rejtene magában csakhamar megleli az utat, melyen haladva árthat ama társadalomnak, amely megteremtette.”

itt nem ismertetett kínai kérdést e korban az amerikaiak a kínaiak bevándorlásának és munkavállalásának törvényes korlátozásával, gyakorlatilag kiszorításukkal oldották meg. A paradicsomba özönlő csöcselék képének Bernát által festett másik oldalán éppen a paradicsomi állapotok láthatók – a koloniális és a forradalom korabeli új angliai protestáns élet.⁹⁴ A kettő összetartozik. Ha a koloniális Amerika a protestáns jó rend földi megvalósulása volt, akkor Bernátnak és kortársainak, az Amerikát figyelő-értelmező protestáns értelmiségieknek (György Aladár, Miklós Ödön) könnyebb lesz a dolga: nem kell saját jelenük – melynek Amerika lényegi sűrítőményét adja – komplex gazdasági, politikai és erkölcsi kérdéseire válaszolni, elég, ha visszakívánják, lelkükben fölépítik a beözönlők által legázolt régi amerikai társadalmi és erkölcsi rendet. Az Amerikával és a modern világgal szembeni átfogó és mély ellenérzés és az alternatív világképek, társadalmi rendek hiánya hajlamossá tesz a bűnbakok keresésére.

Másként működő világok teremtésére alternatívát, erőt a régi világ rendi hierarchijától, annak is a csúcsától, az arisztokráciától lehetne várni. Ettől a rétegtől Bernát azonban legalább olyan távol állt, mint a városi proletariátustól. Ráadásul sem ekkor, sem később nem tudott őszintén alárendelődni, saját szellemi képességeit és összegyűjtött ismereteit, szellemi kincseit – soha ki nem mondva, de gyakran éreztetve – bőven elégnék érezte a társadalmi elithez való tartozáshoz. A nagybirtokos arisztokrácia történelmi szerepét sem vélte előre vivőnek. Idézte Plinius mondását – *Latifundia perdidere Italiam!* – avval összefüggésben, hogy az amerikai birtokszerkezet szerinte – a *homestead legislation* ellenére is – polarizálódik, egyre nagyobb birtokok jönnek létre, melyek „csíráját képezhetik az újvilág arisztokráciájának”.⁹⁵

Ha tehát sem a modern világgal, sem annak még meglevő ellenlábasaival nem tudott azonosulni, mi maradt számára? A ráolvasás. Bernát nem egyszerűen negatív képet adott Amerikáról, hanem az elsők között kezdte jósolgatni annak lassabban vagy gyorsabban, de mindenképpen eljövendő bukását:

⁹⁴ Bernát 1886: 176–177. „A közmorál nem volt alacsony fokon... [...] De igaz az is, hogy a veszélyek sem voltak oly számosak mint ma. Hiányoztak a gyárak s a nagy városok kísértései, nem létezett olyan osztály, mely az anyagi gondoktól fölmentve, más, talán nemesebb élvezetek iránt érzéketlenül, a nemi élet mesterkélt kéjeit vadászva, könnyű kézzel bontotta volna föl mások boldogságát. Egészen szegény ember is kevés volt. A nép erkölcsi egyszerűek, kiadásai csekélyek. Nem dicsekedhettek királyi parkokkal, sem fényes cathedrálékkal, de ha vasárnap megszűnt a munka, a templom harangjának hívó szavára a farmer és családja elhagyták szerény faházukat s megteltek a padok, ha kevés volt is a család, mert mindeniknek van gyermeke. Míg a férfiak künn dolgoztak a mezőkön, az anyák és nővérek fonták a gyapjút és kenderfonált. Templom és iskola pedig volt csaknem minden faluban. A polgárok között az egyenlőség úgyszólván teljes. New-York és Philadelphiiában, mondják, nem volt öt ember, ki tízezer dollárt költhetett volna évenként családjára. [...] Családon kívül, család nélkül alig élhetett valaki, a kalandos vállalatok aránylag nem sok ifjút vontak el másfelé, a férfi minden munkássága övéi jólétének biztosítására irányult. Esténként a család tagjai a kandalló tüze köré gyűlve dicsérték az Urat...”

⁹⁵ Bernát 1886: 19.

„Míg egy részről igaz az, hogy a földművelés terjedésének arányai a jövőben [...] alább fognak szállani: kimutattuk azt is, hogy az iparnak jövedelmezősége bár lassan, de fokozatosan csekélyebbé lesz. Ez irányzatot mindenesetre csak erősíteni fogja az, ha a munkásoknak a legutóbbi mozgalmak alkalmával, a bérek emelése és a munkaidő leszállítása tekintetében emelt kívánatai érvényre jutnak. A gyári munkásnak a tőkés ideálja szerint [...] a rabszolga vonásaival kell bírni. Kell, hogy belenyugodjék a szűk, változásokban és élvezetekben szegény életkörbe [...] Semmi esetre sem szabad békétlenné lenni amaz egyhangú, lelket ölő munkáért, mely a megosztás elve szerint osztályrészül jutott. Igényeit sokszor kell leszállítani, hogy a szűken kimért munkabérnek korán végére ne jusson. Vajjon képes lesz-e erre az amerikai?”⁹⁶

Az osztályellentétek, miként a gazdasági anarchia is csak konkrét megjelenési formái a mélyebben fekvő bajoknak:

„A gazdag megvetéssel [...] tekint a takarékosra; a mérsékletnek, az előre-vigyázásnak csupán csekély értéke lehet ott, hol a nemzet legszebb dicsőségét a vakmerő vállalkozásoknak köszönheti. Mi súllyal bírhat a vallás hol teljesen világi célok veszik igénybe az egyént és társadalmat egyaránt? E mellett a politikai nehézségek sem kicsinyelhetők.

A democratiának nem csekély érdeme van abban, a mit az államok máig elértek; van azonban a nemzeti érületnek oly iránya, mely bár szintén egy neme a democratiának, de alkalmasabb minden egyébnél arra, hogy a haladást meggátolja [...] Az emberiség haladásának története jó-részt a vezérlő egyének eszméinek története. Ha a democratia által kívánt egyenlőséget az eszmék, érzelmek körében s egyesek cselekményeiben is keresztülvisszük, el lesz vágva a haladás útja. A nemzet képtelen lesz oly jellemeket létrehozni, kik új irányokat mutassanak s a maga által alkotott politikai és erkölcsi controversiákból a népet kiségsék.”⁹⁷

Bernát hosszú életet és sikeres pályát futott be, így egy fél évszázad elteltével az 1930-as években még mindig Amerika hanyatlásának jeleit elemezgette. Evvel nem az a baj, hogy azóta sem következett be. Ha elég hosszú időperspektívát találunk, minden jóslat valóra válik. Viszont ez az alternatívát nyomokban sem kínáló kritikai álláspont, a közeli vég jeleinek jósolgatása az időjárás-jelentések szintjére szállítja le azt a műfajt, amely a kívánatos társadalomról szóló 19. századi diskurzus egyik fontos színtere volt – az útleírást.

Bernát egyéb műveire is jellemző ez a moralizáló és a „tudományos tekintély” fegyverével a Rosszat e világból kiűzni szándékozó írásmód. De nem tekinthetjük véletlennek, hogy a konzervatív-antiliberalis álláspont a század végén nem a Dessewffyek vagy Kecskeméthy Aurél színvonalán fogalmazódik meg, talán

⁹⁶ Bernát 1886: 245.

⁹⁷ Bernát 1886: 247.

még az is jellemző, hogy a hazai társadalmi fejlődéssel kapcsolatban csak igen visszafogott konzervatív kritika ilyen erővel nyilvánul meg a reformkor egyik nagy, lelkesítő példaképe, Amerika kapcsán. A magyar társadalom kritikájának élet is tompította, meg a remélt hatással kapcsolatos várakozásokat is lohaszthatta a tudat, hogy nem tudtak alternatív, konzervatív modelt mutatni. Talán Amerika képeinek erősebb színei a hazai tompítottságot is ellensúlyozhatták.

FORRÁSOK

- Andrássy Géza gr. 1883: *Az otthont mentesítő törvények. (Homestead-exemptions-laws.)* Budapest, Grill
- Bamberger Béla, dr. 1890: *A valuta-kérdés az észak-amerikai Egyesült-Államokban.* Budapest, Révai Testvérek
- Bernát István 1886: *Észak-Amerika. Közgazdasági és társadalmi vázlatok.* Budapest, MTA
- Bernát István 1895: *A zálogba tett Magyarország. Politikai tanulmány.* Budapest, Kilián Frigyes bizom.
- Bernát István 1899 [1897]: *Változások küszöbén. Socialpolitikai tanulmányok.* Budapest, Hornyánszky Viktor cs. és kir. könyvnyomdája
- Dirner Gusztáv, dr. 1890: *Benyomások amerikai utamból.* Igló, Schmit József könyvny.
- Dirner Gusztáv, dr. 1888: *Úti naplóból.* Klny. az Orvosi Hetilap 1887–1888. évfolyamaiból. Budapest, Pesti Lloyd nyomda
- Falk Zsigmond, dr. 1894: *Amerikai uti képek. Budapesttől San-Franciscoig.* Budapest, Deutsch Zs. és Társa
- Bölöni Farkas Sándor 1975: *Utazás Észak Amerikában.* Kolozsvár–Napoca, Dácia Könyvkiadó, (1. kiad.: 1834, Ifiabb Tilsch János, Kolozsvár)
- Forster Károly 1873: *Magyarország, Amerika és Anglia.* Budapest, Zilahy S.
- Gärtner, Hannelore et al. (szerk.) 1990: *Schriftsteller-Lexikon.* Leipzig, 2. kiad. VEB Bibliographisches Institut
- György Aladár 1894–1897–1900: *A föld és népei. Népszerű földrajzi és népismei kézikönyv.* 2., újból irt kiadás. I. kötet. *Amerika földrajzi és népismei leírása.* Budapest, 1894, Mehner Vilmos; II. kötet. *Afrika földrajzi és népismei leírása.* Budapest, 1897, Franklin-Társulat; III. kötet. *Ázsia és Ausztrália földrajzi és népismei leírása.* Budapest, 1900, Franklin-Társulat
- Haraszthy Ágoston, mokcsai 1844: *Utazás Éjszakamerikában.* I–II. Pest, Heckenast Gusztáv
- Hellwald Frigyes 1882–1884, 1884: *A föld és népei. Föld- és népismei kézikönyv I–III.* (Átdolgozta I. II. köt. dr. Toldy László és III. köt. György Aladár.) Budapest, Mehner V; I. kötet: *Amerika.* 1882.; II. kötet: *Ázsia, Afrika és Ausztrália.* 1884; III. kötet: *Európa és a sarkvidék.* 1884.
- Herczeg V. L. 1886: *Amerikai viszonyok.* Székesfehérvár, Klökner P. bizom.

- Jakab Ödön 1886: *Az Amerikába vándorolt magyarok gyászos története*. Budapest, Mehner Vilmos
- Jancsovics István 1872: *Utazás az éjszak-amerikai szabad-államokban*. Pesth
- Kecskeméthy Aurél 1877: *Éjszak-Amerika 1876-ban*. Budapest, Ráth M.
- Kecskeméthy Aurél 1909: *Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878*. (s. a. r.: Rózsa Miklós.) Budapest, Franklin
- Kiszlingstein Sándor (összeáll.) 1890: *Magyar könyvészet*. II. köt. 1876–1885. Jegyzéke az 1876–1885. években megjelent magyar könyveknek és térképeknek. Budapest, A »Magyar könyvkereskedők egylete« kiadása (A Pallas Rt. bizománya)
- Kompolthy Tivadar 1885: *Amerikában. Elbeszélések és rajzok az amerikai életből*. Veszprém, Szerző kiad.
- Madarassy László 1887: *Eldorádó. Regény egy kötetben. Az amerikai életből*. Budapest, Nagel Ottó
- Madarassy László 1889: *Túl az óceánon. Elbeszélések az amerikai életből*. Budapest, Rózsa K. és neje
- Madarassy László 1890: *A tengeri út Amerikába, és a megérkezés az Egyesült Államok országába*. Budapest, Rózsa K. és neje
- Meyer, Rudolf Hermann 1883: *Ursachen der amerikanischen Konkurrenz*. Berlin
- Miklós Ödön 1894: *Budapesttől Chicagóig és tovább*. Budapest, Kilián Frigyes bizom.
- Miskolczy Henrik 1894: *Humbug. Amerikai történetek*. Budapest, Gerő és Kostyál
- Nendtvich Károly 1858: *Amerikai utazásom*. I–II. Pest
- Loosy Adolf 1894: *Gazdasági gépek és eszközök az észak-amerikai Egyesült-Államokban*. Budapest, Kiadja a földmivelésügyi m. kir. miniszter, Pesti könyvnyomda r.-t.
- N. N. 1880: A birtokok eldarabolása. *Magyar Föld* 1880. szept. 26.
- Oetken Frigyes 1881: *Gazdasági utazás az éjszak-amerikai Egyesült Államokban*. Budapest, Franklin-társ.
- Ottlík Iván 1894: *Nagyméltóságú gróf Bethlen András földmivelésügyi m. kir. miniszter ur ő excellentiájához tiszteletteljes jelentése O. L. min. oszt. tanácsosnak az 1893. év folyamán tett amerikai tanulmányújáról*. Budapest, Hazánk r.-t. ny.
- Petrik Géza (összeáll.) 1885: *Magyar könyvészet 1860–1875. Jegyzéke az 1860–1875. években megjelent magyar könyvek- és folyóiratoknak*. »Magyar könyvkereskedők egylete«, Budapest
- Pulszky, Francis & Theresa 1853: *Weiss, Roth, Schwarz. Skizzen aus der amerikanischen Gesellschaft in den Vereinigten Staaten*. I–V. Kassel, Th. Fischer
- Rozgonyi György 1892: *Menjünk Amerikába? vagy: Varjas Pál gazd'uram esete*. Budapest
- Semmler Henrik 1883: *A gazdasági termelés terén mutatkozó amerikai versenyek jelentősége és valódi okai*. Budapest, Franklin-társ.
- Sinkó Ervin 1985: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek. (1935–1937)*. Újvidék
- Stein, Lorenz von 1881: *Die drei Fragen des Grundbesitzes und seine Zukunft. (Die irische, die continentale und die transatlantische Frage)*. Stuttgart, J.G. Cotta'sche Buchhandlung
- Szabó József dr. 1883: *Észak-Amerikai utam vonala, természeti, etnografiai és kulturai viszonyok*. Budapest, Kiadja kir. m. természettudományi társulat Kilián Fr. biz.
- Szemere Bertalan 1983 [1840]: *Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából*. (Vál., szerk., s. a. r. Steinert Ágota.) Budapest, Helikon

- Széchenyi Béla, gr. 1863: *Amerikai útam*. Pest, Kilián Gy.
- Somogyvári I. [ifj. Széchenyi Imre gr.] 1883: »*Amerikai levelek*«, egy hosszabb zárszóval. Budapest, (Wilckens és Waidl) Pallas
- Szilassy Zoltán 1897: *Amerikai mezőgazdaság*. Budapest, A szerző sajátja.
- Szinnyei József, id. 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, Hornyánszky Viktor
- Tocqueville Elek 1841–43: *A demokrácia Amerikában*. I–IV. Budán, A magyar kir. egyetem bet.
- Tocqueville, Alexis de 1983: *A demokrácia Amerikában*. Válogatás (Az 1874-es francia kiadás egyes részeinek újrafordított kiadása). Budapest, Gondolat
- Xantus János 1858: *Xantus János levelei Éjszak-Amerikából*. (Közreadja Prépost István.) Pest, Lauffer és Stolp
- Czegei Wass Sámuel gr. 1861–62: *Kilenc év egy száműzött életéből*. I–II. Pest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bauernkämper, Arnd – Bödeker, Hans-Erich – Struck, Bernhard 2004: Einleitung: Reisen als kulturelle Praxis. In: Bauernkämper, Arnd – Bödeker, Hans-Erich – Struck, Bernhard (szerk.): *Die Welt erfahren. Reisen als kulturelle Begegnung von 1780 bis heute*. Frankfurt am Main, Campus, 9–30.
- Buzinkay Géza 1991: A kitagadott satirikus: Kecskeméthy Aurél. In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Budapest, 195–213.
- Collins, Bruce 1984: *White society in antebellum South*. London–New York
- Fekete Gézáné 1988: *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtétellei és előzményei*. Budapest, MTA Könyvtára
- Fekete Gézáné 2000: *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai*. 2. köt. 1859–1900, Budapest
- Hermann Róbert 1998: Bevezetés. In: Hermann Róbert (szerk., vál.): *Szemere Bertalan*. Budapest, Új Mandátum, 9–48.
- Kontler László 1997: *Az állam rejtelmei. Brit konzervatívizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, Atlantisz
- Kovács Sándor Iván 1988: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. In: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 93–200.
- Kulcsár Krisztina 2004: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó – Magyar Országos Levéltár
- Rózsa Miklós 1909: Kecskeméthy Aurél. In: *Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878*. (S.a.r. Rózsa Miklós.) Budapest, Franklin
- Walbiner, Rudolf 1979: *Reisebriefe deutscher Romantiker*. Berlin
- Závodszy Géza 1992: Az Egyesült Államok mint a polgárosodás modellje a magyar liberalizmus kialakulása és térhódítása időszakában (1830–1840). In: Uő. (szerk.): *Fejezetek a magyar művelődés történetéből*. Budapest, ELTE TFK, 89–145.